

VETENSKAPS-SOCIETETEN I LUND

ÅRSBOK

1933

YEARBOOK OF THE NEW SOCIETY OF LETTERS
AT LUND

LUND, C. W. K. GLEERUP

ÅRSBOK (YEARBOOK):

1920. SAHLGREN, J. Hvalen. Ett gammalt önamn förklarat.
v. SYDOW, C. W. Iriskt inflytande på nordisk guda- och
hjältésaga.
1921. NYMAN, A. Modärn etik.
PETERSSON, H. Ätran.
HAHR, A. Två nya Bourdonporträtt upptäckta i en svensk
samling.
1922. NYMAN, A. För och emot i fiktionsfrågan. Till professor
Hans Vaihingers 70-årsdag.
LILJEGREN, B. Tjurlöpning och tjurhetsning. Ett drag ur
flydda tiders sportliv i England.
AGRELL, S. Fornnordiska element i den ryska folkpoesien.
v. SYDOW, C. W. Bäckahästen.
1923. FALK, HJ. La philosophie linguistique française.
SAHLGREN, J. Är mytosofien en vetenskap?
LILJEGREN, S. B. Romantiken och månen.
KJELLIN, H. Två Pietro Longhi-målningar i Sverige.
v. SYDOW, C. W. Beowulfskalden och nordisk tradition.
ARNE, T. J. De arkeologiska undersökningarna i Sydhalland
sommaren 1922.
1924. SAURAT, D. Les idées philosophiques de Spenser.
HOLMBERG, U. Det avkvistade trädet i fornfinnarnas initia-
tionsriter.
CHIAPPELLI, A. Gli studi recenti sulla storia dell' arte me-
dievale e moderna in Italia.
SAHLGREN, J. Linnés bildspråk. Några anteckningar.
MARÓT, K. Zur religionsgeschichtlichen Wertung Homers.
GJERDMAN, O. Die Schallanalyse.
ROOSVAL, J. Étampes, Chartres, Senlis.
SKÖLD, H. Quelques remarques sur l'art d'écrire chez les
indoeuropéens orientaux.
KJELLIN, H. En miniatyrteater med figurer efter Jacques
Callot, Stefano della Bella och Melchior Lorch.
1925. BROUNOFF, N. Un nouveau type d'église dans la Russie
du Nord-Ouest au XIIième siècle.
WEIBULL, L. Jordanes' framställning av Scandza och dess folk.

VETENSKAPS-SOCIETETEN I LUND

ÅRSBOK
1933

YEARBOOK OF THE NEW SOCIETY OF LETTERS
AT LUND

LUND, C. W. K. GLEERUP

LUND
HÅKAN OHLSSONS BOKTRYCKERI
1933

ATT HELGA TORSDAGEN

AV

NILS LITHBERG

Överallt i vårt land har torsdagen sin egen matsedel med ärter och fläsk. Helt visst är denna sed mera allmän inom de borgerliga kretsarna än hos allmogen, men ändå frågar man sig, varför torsdagen skall vara den enda av veckans dagar, som har en fast matsedel, helst som även själva rätten, när den ätes på det riktiga viset, med fläsket sönderskuret i ärterna, gör intryck av att höra till ett mycket ålderdomligt kök. Och seden blir än mera påfallande, då man tar i betänkande, att detta långt ifrån är den enda egenheten, som är förknippad med torsdagen. Torsdagsnatten, d. v. s. natten mellan torsdag och fredag, är ju trolldomsnatten framför andra, och skall någon riktig svartkonst utföras, heter det ju, att det skall ske tre torsdagsnätter å rad.

I äldre tiders tro och sed intog torsdagen en än mera framträdande plats, och en förträfflig översikt över hithörande traditioner har lämnats av Reidar Th. Christiansen i hans uppsats »Litt om torsdagen i nordisk folketro» i festskriften till H. F. Feilberg 1911,¹ en översikt, som ytterligare kompletteras med artikeln torsdag i Feilbergs Ordbog over jyske almuesmål, IV, s. 828 f. Redan Grimm hade fäst uppmärksamhet vid den helgd torsdagen jämte onsdagen åtnjöt i äldre tider och förklarar detta med att dessa bägge dagar voro vigda till de två störste germangudarna Donar och Wuotan — Tor och Odin.² Sedan dess har också förklaringen till torsdagens särställning i folktron allmänt ansetts vara den, att dagen var helgad åt Tor. Denna uppfattning har också Christiansen. Han framhåller, att en del av de seder och föreställningar, som knyta sig till torsdagen, även gälla söndagen och delvis också lördagen, vilken på grund av sitt sammanhang med sabbatsdagen fick en del av dennas karaktär, och han tillägger: »Att nu å andra sidan dessa drag gälla torsdagen synes förutsätta, att denna dag

---

¹ Utgiven av Svenska Landsmål, Maal og Minne samt Danske Studier. — Sid. 183 ff.

² Deutsche Mythologie II, Göttingen 1854, sid. 1092 (4. uppl. sid. 953).

också en gång haft karaktären av helgdag. Dagen, torsdagen, var ju Tors dag och har väl då en gång stått i en speciell förbindelse med honom, varit vigd till honom». Vi skulle med andra ord i torsdagens helgd ha att se rester av en fornnordisk sabbatsdag.

Innan vi gå att taga denna förklaring i närmare överblickande, torde det vara lämpligt att erinra om några av de viktigaste momenten i torsdagens helighållande. Något utförligare referat ur den äldre litteraturen behöver jag icke upptaga utrymmet med; det är härvid tillräckligt att hänvisa till Christiansen och Feilberg och den rika litteratur i ämnet, som anföres av dem. Även rörande motsvarande företeelser på kontinenten finnes en förträfflig redogörelse av Rochholz i hans arbete *Deutscher Glaube und Brauch im Spiegel der heidnischen Vorzeit*.¹ Jag kan sålunda inskränka mig till ett mycket summariskt referat.

Först erinrar jag då ännu en gång om den speciella torsdagsmaten, ärter och fläsk. I Tyskland och Schweiz förekom samma bruk ännu för ett halft århundrade sedan; »Erbsenmus mit Speck» var då ännu den stående torsdagsrätten i Nordtyskland, Schwaben och Nordschweiz lika väl som i Berlins borgerliga familjer. Och på många andra håll uppgives torsdagen som den speciella »kött dagen». Ålderdomligheten i denna tradition antydes av kronisten Thietmar från Merseburg, då han berättar, att Kejsar Otto III, som inför sitt samvete hade att anklaga sig för mången missgärning, ofta fastade hela veckan, torsdagen dock undantagen (Rochholz, sid. 46).

På torsdag skulle det norska Gulatinget börja och det isländska Alltinget viga. Från Tyskland och Schweiz uppräknas en mängd exempel på vilken roll torsdagen spelade i det offentliga livet. På torsdag bör man även helst hålla bröllop; på andra håll åter uppges, att bröllop icke får hållas på torsdag, liksom över huvud inget företag får börjas på den dagen.

Från de mest skilda håll inom germanskt område möta vi förbud för utförandet av vissa sysslor på torsdagen. Den dagen får man aldrig klippa naglarna, på vissa håll gäller förbudet även att klippa håret. I Nordschweiz fick man på den dagen icke spinna, icke skära säden, icke tröska, icke kasta ut gödseln. Sistnämnda föreskrift omtalas redan 1626, och 1684 utfärdades i Mecklenburg

¹ Berlin 1867, II, sid. 28 ff. Se även Hoffmann-Krayer, *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* II, Berlin-Leipzig 1929—1930, sid. 331 ff.

ett dekret till alla ämbetsmän om »utrotande av den vidskepelsen, att man icke fick spinna på torsdagen». Det finns också ett tyskt talesätt, att på torsdagen drar ingen fågel till boet, vilket av schlesiska bönder förklaras därmed att Gud skulle skapat fåglarna på den femte dagen eller torsdagen. Från Hessen finnes följande uppgift:¹ I fyra gårdar i den lilla skogsbygdsbyn Raden, lutherska församlingen Hattendorf, Kreis Rinteln, är det ännu i dag (1888) stående sed att icke baka, spinna, sy eller kasta ut gödseln på en torsdag. I äldre tider fick man heller icke slå i en spik på den dagen. Vile kvinnorna i en av dessa fyra gårdar nödvändigtvis spinna på en torsdag, fingo de gå till någon helt annan gård. Här uppges också (Kolbe, sid. 134), att man endast på en torsdag fick avvänja en kalv, att kreaturen alltid skulle drivas ut på bete om våren på en torsdag och att torsdagar ansågos särdeles lycko-samma för kreaturshandel.

Av särskilt intresse är förbudet att spinna. Samma föreskrift återfinnes vid de stora helgerna eller vid enstaka viktiga helgdagar, och det gäller vanligen icke endast spinnandet utan över huvud allt arbete, som går runt — all »kringgärning». Kör man en torsdag med en vagn över en åker, tar denna skada därav. Spinnförbudet är dock det viktigaste och vanligaste. Att spinna är även rent farligt, ty det straffar sig i det andra livet. Då en flicka en torsdagskväll satt och spann, sträcktes en blodig hand in genom dörren eller upp vid fönsterrutan, och en röst sade:

»Se vad jag vann

För det jag torsdagskvällen spann.»

Enligt andra uppgifter skulle man på torsdagskvällarna icke »töra hugga eller spinna etc., at icke Tomte-Gubbarne, som ho i sådana Boträ ock när wid gården, må förtörnas och wika bort med all wälsignelse».² I Hardanger hette det, att man framför allt på torsdagskvällarna icke fick störa »Garvören», namnet på den specielle skyddsgud, som fanns i varje gård. Hos oss förekom även bruket att på torsdagskvällarna sätta ut mat till Nissen.

Med dessa föreställningar sammanhänger också bruket att hålla Torshelg, då stugan varje torsdagskväll skulle stå sopad och fejad.

¹ Kolbe, Hessische Volkssitten und Gebräuche, Marburg 1888, sid. 130 f.

² Oedman, Bahus-Läns Beskrifning, Sthlm 1746, sid. 75.

Och från Småland berättas det, att det en gång var en kärring, som den aftonen icke hade sopat sin stuga. Då kommo Thoregud och Frigge gångandes om kvällen, men Thoregud måste själv sopa ren en fläck på golvet, där hans kvinna kunde föda sitt foster. Eljest heter det, att man förr i världen sett en gubbe och en kärring sitta vid spinnrocken på torsdagsnatten; det är Thoregud och Frigge, som spinna. Men det heter också, att det är puken, som spinner om torsdagsnätterna, och att om någon spinner den kvällen, så »spinner det efter» hela natten.¹

Torsdagsnatten — natten mellan torsdag och fredag — är också allt trolltyg i rörelse. Då kan man stifta förbund med den Onde, då lär man spela av näcken, då hämtar trollet kungadottern och då kan svanjungfrun kasta sin hamn. Tänder man den natten en eld med nio sorters ved vid en korsväg, uppenbarar sig den kärring, som har »bäran». Går man tre torsdagskvällar efter varandra fastande på jakt, träffar man skogsfrun själv och får av henne rätt att träffa allt villebråd man vill ha.² Torsdagsbarn är skyddat mot trolldom. Drömmar på torsdagsnatten äro sann-drömmar.

Den här gjorda axplockningen torde vara tillfyllest, för att åskådliggöra den centrala ställning, torsdagen intar i germansk sed och tro, och även det naturliga och mycket berättigade i antagandet, att anledningen härtill är den, att torsdagen varit en forntida sabbatsdag. Med den nutida kristna sabbatsdagen, söndagen, företer också torsdagen ett flertal gemensamma drag. Torsdagsbarn inta en särställning gentemot andra barn, även söndagsbarn äro lyckobarn. Drömmar på torsdagsnatten äro liksom på söndagsnatten sanndrömmar. Man får icke köra över åkern på en torsdag, ty då tar den skada; man får icke arbeta på fältet en söndag, ty som det heter i Danmark, »det man stjälar från vår Herre på söndagen det tar han igen på måndagen». Vill man bota kreatur skall detta ske en torsdags- eller söndagsmorgon innan solen går upp; på torsdags- eller söndagsmorgon, innan sol går upp, skall man binda skällor på kreaturen, så bli de icke rivna av odjur; på torsdag

---

¹ Hyltén-Cavallius, Wärend och Wirdarne I, § 43, Stockholm 1863, sid. 189. — Detsamma omtalas redan i den första avhandling, vi äga om svensk folktro, Nothman, De superstitione veterum gothorum, Kiel 1706, s. 48.

² Mannhardt, Wald- und Feldkulte I, Berlin 1875, sid. 131, efter Rääf.

eller söndag eller den veckodag, man är född, får man icke skära sina naglar.¹ I Danmark heter det, att om man vill bli fri från ringorm skall man smörja den med fastande spott tre torsdagar efter varandra innan sol går upp, och vill man bli fri från frossan, skall man en söndagsmorgon skriva den sjukes namn i skorstenen med tillägget: »er ikke hiemme».²

Överensstämmelsen mellan torsdag och söndag ligger klar, men här börja också svårigheterna. Det är visserligen torsdag morgon och *söndag* morgon som alternera, men det är torsdag kväll och *lördag* kväll. Det är på lördag kväll, icke på söndag kväll, som stugan skall stå putsad och pyntad, ty det är nu sabbaten bryter in. För någon mansålder sedan, då man ännu bibehöll de gamla lekstugorna, höllos dessa om söndagskvällarna, men på lördagskvällarna fick man aldrig dansa, ty då var det heligt. Särskilt tydligt framträder detta i spinnsägnerna. Från Danmark omtalas,³ att gammalt folk på Nordsjälland sade, att man icke fick spinna en lördagskväll. En girig kvinna tog icke hänsyn härtill, men en lördagskväll efter hennes död, då dottern satt vid spinnrocken liksom hon själv gjort, hörde denna hur något rörde sig vid fönstret, och när hon tittade dit, kom det fram en blodig hand, och hon hörde moderns röst:

»Der ser du, hvad jeg haver vundet,
Fordi jeg Lørdag-Aften haver spundet».

Annars hette det ju: »Se vad jag vann, för det jag torsdagskvällen spann». Det säges också, att man t. o. m. icke får försumma att ta av snöret från rockhjulet på lördagskvällen, ty annars löper detta om natten av sig självt och bringar tråden i oordning.⁴ I Småland hette det, att om någon spann på torsdagskvällen, så »spinner det efter» hela natten.

Att sabbaten utgöres av tiden från lördag kväll till söndag kväll är i fullkomlig överensstämmelse med germansk folksed. Julen

¹ Gaslander, Allmogens sinnelag etc. i Wässbo härad. Sv. Landsm. Bil. I. 3, Upsala 1895, sid. 293.

² Thiele, Danmarks Folkesagn III, Kiöbenhavn 1860, sid. 107 nr. 472 och sid. 96 nr. 430.

³ Grundtvig, Sv., Gamle Danske Minder, Kiöbenhavn 1854, sid. 84 f. nr. 93.

⁴ Thiele, anf. st., sid. 29 nr. 132.

inledes med julafton, midsommar med midsommarafton. Mårtensdagen är den 11 nov., men gåsen skall ätas på Mårtensafton, den 10 nov. på kvällen; ej heller denna kväll får för övrigt någon kringgärning förekomma, man får ej spinna, inga kvarnhjul få gå runt. Att räkna dygnet från midnatt till midnatt är en helt och hållet »lärd» anordning. Hos oss bestod dygnet av natt med efterföljande dag enligt den regel, som anföres redan hos Tacitus, då han om germanerna anmärker (98 e. Kr. f.), att natten synes hos dem inleda dagen — *nox ducere diem videtur* (kap. 11). Skulle dygnet fixeras efter bestämda tidpunkter, bleve detta närmast från solnedgång till solnedgång.

Enligt denna princip och med utgångspunkt från torsdagskvälens och den följande nattens helgd skulle vi komma till det resultatet, att det är fredagen, som är den egentliga sabbaten, icke torsdagen, med fredagshelgen börjande torsdag kväll. Visserligen finnas flera bruk, som äro bestämt knutna till fredagen. Sålunda är det på den dagen, i motsats till torsdagen, tillåtet att klippa naglarna, fast annars är fredagen förbudens dag framför andra, en olycksdag, då man framför allt icke får företaga sig något nytt. Så deciderade, att de berättiga till antagandet av en fredagssabbat, äro de till den dagen knutna sedvänjorna emellertid icke.

Vidare är det också på torsdag morgon före soluppgång, som en hel del magiska handlingar skola utföras. Utöver vad som redan anförts, kan jag erinra om att när man i Norge och Danmark ville bli kvitt bortbytingar, skulle det ske genom att tre torsdagsmorgnar å rad »feie dem langs stuegulvet». För att bli »friskytt» skulle man låta vinden en torsdagsmorgon blåsa in i loppet på bössan.¹ När en hingst en torsdagsmorgon före soluppgång pustat ned i ett mjölkspann, är den mjölk, som mjölkas däri, skyddad mot förgörning.² Här skulle konsekvensen fordra, att torsdagshelgen inleddes med onsdag kväll. Någon särskild helgd för onsdagskvällen är emellertid icke känd. Då Odin ännu på 1600-talet ansågs besöka de småländska bondgårdarna, voro dessa besök icke, som man skulle förmoda, förlagda till onsdagsnätterna utan till torsdagsnätterna, och i ett tingsprotokoll från Uppvidinge härad den 6 febr. 1632 finnes följande föreskrift hur man skall giva sig

¹ Thiele, Danmarks Folkesagn II, Kiöbenhavn 1843, sid. 112.

² Thiele, III, sid. 54 nr. 248.

Odin i våld: »du skall gå bort på en korssväg om en torsdagsafton, och gifva dig Odan eller fanen i våld, och sedan ropa tre rop, så kommer han fram och gifver dig penningar nog».¹ Då Odin anropas, sker det på en torsdagsnatt! Bättre kan väl näppe- ligen framhåvas, vilken dominerande ställning denna i folktron intar gentemot övriga nätter. Men av vad nu sagts framgår också, att det måste vara torsdagsmorgonen med efterföljande dag och kväll som bildar torsdagssabbaten i dess helhet. Det är en dygn- indelning i rak strid mot all germansk tradition.

Den dygnindelning, vi nu äga med gränsen satt vid midnatt, är rent artificiell. Ingen kunde utan särskild tidmätare iaktta när midnattstimman inträdde. De naturliga dygngränserna äro solens upp- gång och nedgång. Indelningen från solnedgång till solnedgång återfinna vi hos judarna och mohammedanerna liksom hos oss och uppenbarligen en gång även hos kelterna. De antika folken räk- nade vanligen liksom de gamla kulturfolken i Mesopotamien dygnet från soluppgång till soluppgång. Det är denna det antika dygnets princip som ligger till grund för torsdagshelgen. Då nu germa- nerna uppenbarligen emottagit sjudagarsveckan från romarna, lig- ger det nära till hands att misstänka, att med den också följt en särskilt tabuerad dag, den femte veckodagen, som regerades av den planet, som bar den högste romerske gudens namn, Jupiter, och att denna dag jämte sjudagarsveckan inlånats i den dygn- formulering, den efter romerska tidsdelningsprinciper ägde. Men ha vi hunnit så långt, då börjar också tron på torsdagshelgen som en särskild Tor-Donar-sabbat att vackla.

Frågan huruvida veckans femte dag, dies Jovis, i romersk och hellenistisk kultur eller hos Orientens gamla folk intagit en sär- ställning, åtnjutit en särskild helgd, torde bliva svår att slutgiltigt utreda. Att torsdagshelgen, såsom man allmänt synes antagit, varit begränsad enbart till germanerna är dock icke fallet. Och redan detta ställer hela spörsmålet i ett delvis annat ljus.

Vända vi oss först till våra nordligaste grannar, lapparna, finna vi torsdagshelgen allmänt hos dem. Christiansen anför,² att de norska lapparna ansågo, att Hora-Galles, som svarade till vår Tor, skulle ge dem lycka på jakt och bevara dem och deras renar mot

¹ Wärend o. Wirdarne I, § 50, sid. 218; se även följande sidor.

² Anf. st. sid. 189.

varg och björn »hvor udover de med stoer Ifrighed holder endnu, den Dag i Dag er, Thors-Dagen hellig, og vil ikke gjøre visse Gierninger paa den Dag». Det berättas också om en lapp, som hade haft ett samtal med Hora-Galles, därvid denne på det kraftigaste hade beklagat sig över att hans dag icke längre hölls helig. Här är påverkningen från nordgermansk folksed uppenbar, och detsamma torde gälla våra grammar i Östersjöprovinserna, där vi från Estland ha talrika uppgifter om torsdagshelgden.

»Ännu för kort tid sedan», heter det år 1872,¹ »var torsdagen esternas egentliga söndag». I senare tid inskränkte sig, enligt samma källa, festen enbart till inställande av arbetet på torsdagskvällen, så att man i somliga hus alls icke arbetade eller endast undvek att förarbeta ull. Det heter vidare, att torsdagen varit helgad åt Tara och därför ännu i dag åtnjuter en särställning, så att bonden på den dagen företar alla heliga handlingar, såsom t. ex. bröllop; på den dagen arbetar han icke, släpper icke boskapen på bete, köper och säljer ingenting. Det berättas vidare,² att på torsdag kväll, som var helgad åt wanna issa, Taar, Toro, Tarapiit, kom folket tillsammans under sång och dans och offrade åt ett träd, som vanligen av ålder var ihåligt, silver, guld och andra dyrbarheter, gjorde upp en eld samt fattade varandra i händerna och anställde under tonerna av »torropil» — säckpipan — ringdanser runt denna hela natten ända till följande morgon. — De nu anförda notiserna äro från Ösel. I ett arbete om estniska folkseder i allmänhet heter det:³ På torsdag afton arbetar man icke; särskilt om man spinner, trivas fåren icke, de få kringsjukan, vargen river dem; över huvud får man av förstnämnda anledning icke låta något hjul gå runt. Torsdagen var förr ansedd som en lördag, festen började på kvällen och pågick i 24 timmar; vad man under den tiden gjorde kom Judas (djävulen) till godo — jämför ovan det danska talesättet om arbete på söndag. Förr spelade man endast om torsdagarna säckpipa. Man får icke gå i basstu utan gör i stället detta på onsdag. Man får icke frivilligt arbeta med en häst, ty då kommer den till skada,

¹ Holtzmayr, Osiliana, Verhandl. d. gelehrten Estnischen Gesellschaft VII, häft. 2, Dorpat 1872, sid. 65.

² Ibid., sid. 4.

³ Wiedemann, Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten, St. Petersburg 1876, sid. 372.

men förrättas arbetet på godsherrems befallning är det icke farligt. Man får icke plöja, ty då mista oxarna hornen. Utslag som man erhållit genom att de underjordiska andats på en — uppenbarligen vår älvblåst — botas bl. a. med att man lägger aska från tre askhåll, samt kol och silver i vatten och tvättar utslaget därmed tre torsdagar (s. 380 f.). Herpes botas bl. a. med att man trycker därpå med en knappnål, som man en torsdagskväll gjort på en slipsten, även en annan kur kan anlitas med naglar från alla tår och fingrar, som brännas en lördagskväll på en sten (s. 382). Den som tre torsdagskvällar hostar under svansen på en vit märr får makt att trolla (s. 389), men vill en flicka bereda sig ett trollmedel för att vinna genkärlek hos en man, skall detta ske om lördagskvällarna (s. 391 f.). Mot feber skall man tre onsdagar och fyra torsdagar rida ikring på skaftet av en ugnskvast och läsa en viss formel (s. 400). På Dagö fanns en stor ihålig fura, i vilken man på torsdagskvällarna efter mörkrets inbrott offrade slantar och tyglappar (s. 413). Om hästar ridas av maran, skall man tre torsdagskvällar skära en tunn kvist, slå tre knutar på den och med ett ris av dessa tre kvistar tre torsdagar å rad ge djuret tre slag (s. 436). En bortbyting skall under tre torsdagsnymånar piskas i basstun vid stark hetta, så återställer djävulen tredje gången det riktiga barnet (s. 441). — Det mest anmärkningsvärda i dessa notiser är uppgiften att helgen räckte från torsdagskväll till fredagskväll; är denna uppgift riktig och icke beroende på konstruktion eller missförstånd, skulle vi här stå inför en dygnindelning, som är den vanliga germanska, men som avviker från det bl. a. i svensk folksed konstaterade torsdagsdygnet, vilket innefattar endast själva torsdagen alltifrån soluppgången på morgonen. Anmärkningsvärt är, att den hos oss förekommande växlingen mellan torsdagskväll och lördagskväll även återfinnes hos esterna. Vi erhålla dessutom uppgifter om till torsdagskvällarna knutna riter av långt allvarligare innebörd än dem vi träffa hos oss, riter som göra intryck av en verklig gudsdyrkan. Och utan tvivel skulle det vara av ett mycket stort intresse att erhålla en sammanställning av vad man nu känner om esternas torsdagsfirande på grundval av det uppteckningsmaterial, som insamlats under de mer än 50 år, som förflutit, sedan de här citerade arbetena skrevos.

Skulle det visa sig riktigt, att högtidsdagen här utgjorts av fre-

dagen med föregående torsdags afton, kan detta bero på att torsdagsfirandet upptagits vid en sådan tidpunkt, att den tid, som förflutit mellan denna och kristendomens införande, varit tillräckligt lång för att dagens högtidlighållande skulle varaktigt smälta in i folkseden och därur en verklig sabbatsdag utvecklas. Möjligen blir detta också en ledtråd för att förstå, varför det spinnförbud, som annars är så konstant knutet till torsdagen, i rysk folksed återfinnes för fredagen. I Bernh. Sterns för folksedsforskningen så givande arbete *Geschichte der öffentlichen Sittlichkeit in Russland* omtalas nämligen följande episod¹: På fredagen får man icke förrätta vissa arbeten, och särskilt är det förbjudet för kvinnorna att spinna. I en by i Krets Ssoszniz i guv. Kijev togo sig kvinnorna för att icke bry sig om denna gamla fördom, men då visade sig på kvällen, när de sutto ensamma och flitiga vid sitt arbete, en skräckfigur i fantastisk dräkt, som klagade, att det var fredag och att man icke unnade honom någon ro på hans egen dag, och han visade blod på bröstet från de sår detta förorsakat honom. Och när kvinnorna på så sätt skrämts från vettet, passade man på att plundra stuga och förrådshus. Man erinrar sig ofrivilligt den blodiga handen från torsdags-lördagskvällen hos oss. Annars meddelar Stern, att ryssarna bruka särskilt iakttaga även måndag och torsdag, och om den senare dagen anför han, att man då icke får salta fett, ty då kommer det att fördärvas av maskar.

Hos litauerne återfinna vi däremot torsdagskvällen i funktioner, som äro välbekanta från vår egen folktro. Den kallas här Laumeskväll, emedan Laumes, fördömda kvinnor, då fara omkring och byta bort barn samt taga med sig allt, vad man den kvällen tvättar eller spinner.² Det heter också, att den som är född på en torsdag, särskilt skärtorsdagen, och döpt på en söndag, eller tvärtom den som är född på en söndag och döpt på en torsdag, är synsk, d. v. s. han kan se osynliga väsen.³ — Återigen samma växling mellan söndagsbarn och torsdagsbarn, här ytterligare förstärkt med att torsdagsbarn skall döpas på söndag och söndagsbarn på torsdag för att få sin underbara förmåga.

¹ I, Berlin 1907, sid. 65 f.

² Rochholz, anf. arb. II, sid. 32.

³ R. v. d. Meulen, Über die litauischen Vëlēs, Arch. f. Religionswissensch. XVII, Leipzig 1914, sid. 128 f.

Gå vi västerut i Europa, göra vi den överraskande iakttagelsen, att torsdagshelgden här synes vara mycket litet känd. Från Britiska öarna föreligger ett rikt folkloristiskt material, men antydningarna om att torsdagen här intagit en särskild ställning i tro och sed äro ytterst sparsamma. E. H. Meyer uppger utan närmare angiven källa, att på torsdagskvällen skulle angelsachsaren plocka hälsobringande örter.¹ Men i den stora samling av engelska seder och bruk, som sammanförts av Brand-Ellis, finns ingen uppgift om sedvänjor eller föreställningar knutna till torsdagen i gemen; det enda torsdagsfirande, som omnämnes, rör särskilt viktiga torsdagar såsom Skärtorsdag, Himmelfärdsdagen m. fl. Dock finns en antydan² om att torsdagen måhända ändå i äldre tider innehaft en mera central ställning i folkseden. I ett dagrim från 1639 säges torsdagen vara »half-holiday», och därefter säges om lördagen, att den är »half-holiday agen». Uttrycket får sin rätta relief, när man erfar, att lördagen av gammalt intar en starkt betonad särställning i England.³ Som en kuriositet kan nämnas, att det i samma rim säges om fredagen, att det då »is too late to begin to spin». Man tycker sig bakom detta uttalande ana det vanliga spinnförbudet för torsdagen.

Kunna vi för Englands vidkommande blott anta, att ett torsdagsfirande i någon form har funnits där i äldre tider, hava vi där emot på Irland och i Wales åtminstone några antydningar om förekomsten av en torsdagshelgd i ännu levande folksed. I Clare på Irland finns nära Miltown en källa, som på söndagar och torsdagar besökts av sjuka personer och därför var full av offrade läderbitar och krukskärvor; på en annan plats i Clare botades sjuka kreatur på måndagar och torsdagar.⁴ I Moretonhampstead i Devon på Cornwall-halvön firades tredje torsdagen i Juli en sommarfest, då man klättrade i en stång efter ett fårlår, dansade folkdanser, sprang i kapp m. m. Kyrktornet var dekorerat, och man åt en festrätt av blåbärspaj.⁵ Från Gloucester omtalas även en särskild ringning

---

¹ *Mythologie der Germanen*, Strassburg 1903, sid. 357.

² W. C. Hazlitt, *Popular antiquities of Great Britain II*, London 1870, sid. 27.

³ *Ibid.*, sid. 23 ff.

⁴ *Folk-Lore XXII*, London 1911, sid. 213, 339. — Det är anmärkningsvärt att måndagen även i engelsk folksed intar en särskilt framskjuten plats.

⁵ *Ibid.* XXIV (1913), sid. 237 f.

med en klocka varje torsdagskväll.¹ De två senaste notiserna äro hämtade från wales'iskt område och de två första från sydvästra Irland, alltså från områden, som falla utanför engelskt kulturområde i egentlig mening. Om man frånser bestämmelser, som hänföra sig till torsdagen som bröllopsdag, vilka förövrigt återfinnas nästan över allt i Europa och dessutom även förekomma för nästan alla andra dagar i veckan, har jag icke funnit några särskilda torsdagsbruk antecknade från de västliga delarna av Europas fastland. Däremot uppges från Corsika, att en olycka kommer att drabba den som spinner en torsdagskväll.²

Spinnförbudet på torsdag återfinnes också hos bulgarer,³ vallacker och rumänier.⁴ Från den muhammedanska befolkningen i Bosnien uppges,⁵ att när en gosses hår skulle klippas första gången, skulle detta ske under särskilda högtidligheter en torsdag eller en söndag efter det han fyllt fyra år. Dessa dagar spela annars aldrig någon framträdande roll i muhammedansk folksed, med undantag av torsdagskvällen som är högtidskväll till den förestående sabbaten på fredagen, och det kan nog anses tämligen visst, att vi här stå inför en muhammedansk »paganism», bevarad från kristen tid, men sannolikt med rötter ner i antika dagväljareföreskrifter rörande hårklippning. Slutligen finna vi från Sporaderna i Egeiska havet följande:⁶ »Vill du vinna en flickas eller en kvinnas kärlek, så tag ett rött äpple en lördag (ordagrannt *ἡμέρα σάββατο*, sabbatsdagen) och skriv därpå ett antal mystiska tecken med blod från din vänstra tumme, giv henne sedan detta att äta, och hon skall älska dig». Men samtidigt finns också den föreskriften, att man för samma syfte skall skriva ett antal kabbalistiska tecken på ett ägg, som är lagt en torsdag (ordagrannt *ἡμέρα πεμπτή*, femte dagen) av en svart fågel och sedan läsa en besvärjelse. — Dessa sparsamma notiser från nordöstra Europa ge en antydning om att allt material till belysande av torsdagens helighållande ännu icke framskaffats,

¹ Folk-Lore XXXVII (1926), sid. 371.

² Zeitschr. d. Ver. f. Volkskunde XI, Berlin 1901, sid. 470.

³ Andree, Ethnographische Parallelen I, Stuttgart 1878, sid. 3.

⁴ Rochholz, anf. arb. II, sid. 32.

⁵ Bernh. Stern, Medizin, Aberglaube und Geschlechtsleben in der Türkei II, Berlin 1903, sid. 128.

⁶ Folk-Lore X (1899), sid. 169.

och i notiserna från Bosnien och Sporaderna ha vi samma växling mellan torsdag—söndag och torsdag—lördag, som vi kunnat iakttaga i så många andra fall, en växling, som torde ha sin yttersta grund i olika dygnindelningar.

Även utanför Europas gränser finna vi särskilda föreställningar knutna till torsdagen och i synnerhet torsdagskvällen. Detta synes framför allt vara islamitisk folksed, men då mohammedanerna räkna dygnet som vi, från solnedgång till solnedgång, och fredagen är sabbatsdagen, kommer torsdagskvällen att inta samma ställning som lördagskvällen eller helgdagsaftonen hos oss. I Nordafrikas dagväljeri spelar torsdagen en stor roll.¹ Hos araberna i Palestina är natten mellan torsdag och fredag den lyckligaste tiden för bröllop,² och den som är synsk och på en torsdag passerar ett heligt träd, kan få se detta brinna.³ Ända till Indien kunna vi följa torsdagshelgden. I Penjab heter det, att man skall ta jord från den helige Pir Ajaib's grav och lägga den på ett sår en torsdag, och den som icke kan lära Koranen utantill skall läsa den på hans grav tre torsdagar å rad.⁴ Vid ett annat helgons grav finnes en källa, och barn, som lida av bölder på huvudet eller på kroppen, skola på en torsdag badas i denna källa.⁵ Dessa notiser hänföra sig emellertid till muhammedansk folksed. Då det däremot anföres, att den förnämsta av de sju gudinnorna i Manipur är född på en torsdag, synas vi stå inför en upplysning, som härstammar från den hinduiska religionen.⁶

Det har slutligen anförts, att några av kyrkans viktigaste helgdagar äro torsdagar, nämligen skärtorsdagen, Kristi Himmelsfärd och Kristi lekamens fest, den s. k. Frohnleichnam, Corpus Christi. Möjligen får detta dock icke tillmätas allt för stor betydelse, då de två förstnämnda dagarnas placering är given genom sina samman-

---

¹ Edw. Westermarck, *Ritual and Belief in Marocco*, London 1926, t. ex. I sid. 236, 247, 291, II, sid. 43 ff., 89 m. fl. st. — *Folk-Lore* XI (1900), sid. 394.

² *Folk-Lore* XXI (1910), sid. 279. — Rochholz anför, II, sid. 33, en rad judiska torsdagsföreskrifter enl. Talmud. Enl. meddelande af Ernst Klein måste dessa på Boxtorf grundade uppgifter dock emottas med stor försiktighet.

³ *Folk-Lore* XVIII (1907), sid. 68.

⁴ *Ibid.* XXI (1910), sid. 321.

⁵ *Ibid.* XXI (1910), sid. 320.

⁶ *Ibid.* XXIV (1913), sid. 425.

hang med den heliga historien och den sistnämnda dagen är införd i så sen tid, att väl ingen direkt hednisk tradition kan anses ligga till grund härför. Annars uppges det, att det i den första kristna kyrkan var brukligt att varje torsdag förrätta processioner, men att dessa av påven Agapetus flyttades till söndagen. Och Jacobus a Voragine (1230—1298) berättar i *Legenda aurea*,¹ att det var ett talesätt bland folket, att torsdagen ansågs i släkt med söndagen, ty av gammalt hade den varit lika helig.

Dessa utsagor föra oss över till en grupp källor av största vikt för vårt föreliggande spörsmål. Dessa källor äro av rent litterär art, och ett par av dem äro sedan länge kända och ha vid flera tillfällen anförts som bevis för torsdagens forngermanska helgd, för första gången, så vitt jag vet, av Grimm i hans *Deutsche Mythologie*.² Den ena är den s. k. *Indiculus superstitionum et paganiarum*, vilken emellertid blott innehåller ett antal titlar på olika arter av vidskepelser och såsom *Can. XX* upptar: *De feriis quæ faciunt Jovi et Mercurio*, — alltså: om de dagar, som helgas åt Jupiter och Mercurius. Den andra av Grimm anförda sagesmannen är Burchard av Worms (biskop där 1000—1025), i vilkens dekretsamlings *XIX* bok, *Can. LXXX*, frågas: »*Quintam feriam in honorem Jovis honorasti?*» — till detta ställe skola vi senare återkomma. Ett tredje citat härstammar från Eligius av Noyon.

Det finns emellertid ännu en sedan gammalt känd källa, äldre än någon av de nyss anförda och även tidigare anförd. Det är en av de pseudoaugustinska predikningarna, och sagesmannen är Sven Bælter i hans arbete om kyrkoceremonierna, där han tydligen efter ett tyskt arbete meddelar:³ »Utom Christi Himmelsfärds dag och Skärtorsdagen, wet jag ingen annan Torsdags helgd, som de förste Christne tagit i akt. Men i Augustini tid, wid pass år 390, funnos någre som af wantro höllo sig ifrån arbete på Torsdagarna, hwar emot han ifrade med sådana stränga utlåtelse: 'Jag hörer, at någre icke arbeta på den femte dagen, och at quinnorna ej wilja då handtera sin ull: Men jag betygar inför Gud och hans Änglar, at dessa skola brinna i helwete, hwarest diefwulen brinner. Ty jag twiflar

¹ Efter Rochholz sid. 34; Jacob. a Vorag.: in vulgari proverbium est, ut diei dominicæ dicatur cognata dies Jovis, antiquitus enim erat æque solennis.

² I, sid. 173; II, sid. 1092.

³ Historiska anmärkningar om Kyrke-Ceremonierna, Sthlm 1762, sid. 306 f.

icke, at de ju afhålla sig ifrån sysslor, Jupiter (Thor) til ära; emedan de icke draga betänkande at arbeta om Söndagen. Mine käreaste, om I kännen några sådana, så tiltaler dem alfvarligen, och om de ej wilja ändra sig, så tillåter dem icke at infinna sig hwarken wid edra gästabud eller samtal. Ja, om de stå under edart wälde, så näpser och ager dem'. I vår tid», fortsätter Bælter, »spörjes ännu, at enfaldigt folk icke wilja spinna på Torsdags qwällar. Det är underligt, at widskiepelsen lika som trotsar tiden. Wid den största glants af himmelsk sanning, smyger hon sig in i de lättrognas kojor, hwarest hon fördold håller dem under sin lydnad i flera secler.»

Författaren till den av Bælter citerade predikningen är emellertid icke Augustinus, utan den tillhör de honom tillskrivna predikningar, vilkas riktige författare är biskop Cæsarius i Arles († 542). Uttalandet avser sålunda förhållandena i Provence i början av 500-talet; och då det för uppfattningen av torsdagshelgdens ålder och härkomst måste anses vara av mycket stor vikt, må det här in extenso anföras: »Et quia audivimus», heter det,¹ »quod aliquos viros vel mulieres ita diabolus circumveniat, ut quinta feria nec viri opera faciant, nec mulieres lanificium; coram Deo et sanctis Angelis ejus contestamur, quia quicumque hoc observare voluerint, nisi per prolixam et duram poenitentiam tale sacrilegium emenda-verint, ubi arsurus est diabolus, ibi et ipsi damnandi sunt. Isti enim infelices et miseri, qui in honore Jovis in quinta feria opera non faciunt, non dubito quod ipsa opera die dominico facere nec erubescunt, nec metuunt: Et ideo quoscumque tales esse cognoveritis, durissime castigate; et, si emendare noluerint, nec ad colloquium nec ad convivium vestrum eos venire permittite. Si vero ad vos pertinent, etiam flagellis cædite; ut vel plagam corporis timeant, qui de animæ suæ salute non cogitant.» Orden äro så tydliga, att varje kommentar är överflödig. Det må blott erinras om den egendomligheten, att redan i denna äldsta utsaga om torsdagens speciella helgd samma förbud mot att förarbeta ullen — lanificium — däri naturligtvis inbegripet att spinna den möter oss, som vi ända fram till våra dagar kunnat iakttaga i Hessen och i de

---

¹ Sermo CCLXV, 5 i Appendix till Augustini Opera i Migne, Patrologie cursus completus XXXIX (Paris 1845), sp. 2240.

skandinaviska länderna, lika väl som hos ester, litauer, balkanfolk och korsikaner.

Cæsarii skildring av torsdagsfirandet hos det första årtusendets kristna är den utförligaste men alls icke den enda. En genomgång av de mig bekanta utsagorna skall visa detta. Källorna fördela sig som vanligt i tre olika grupper, dels predikningar, dels poenitentialer — bikt- och botgöringsböcker — dels synodalbeslut. En god vägledning har jag härvid haft av R. Boese, *Superstitiones arelatenses e Cæsario collectæ*, även om han endast redogör för de skrifter, som han anser stå i ett mer eller mindre direkt förhållande till Cæsarius.¹

Vi börja med predikningarna och vända oss då först till den med Cæsarius nära nog samtidige biskop Martin av Braga († 580). Dennes verksamhet var förlagd till norra Spanien, och till ledning för missionsverksamheten här författade han en skrift, som skulle tjänstgöra som predikningsformulär och som bar titeln *De correctione rusticorum*.² På enskilda punkter finnas överensstämmelser mellan denna och Cæsarii predikningar mot paganismer i Arles, men i det hela torde Martin vara tämligen oberoende av sin något äldre ämbetsbroder. Hans uppgift är också delvis en annan, nämligen att förklara de hedniska gudarnas och till dem knutna sedvänjors tillkomst. Gudarna själva hade varit usla och lastbara greker, fuerunt homines pessimi et scelerati in gente Græcorum (§ 8). Efter fem av gudarna — och det är egentligen dessa han diskuterar — hade veckans 3—7 dag uppkallats, och de bruk, man på dessa dagar iakttog, voro i själva verket ett dyrkande av motsvarande gudar: dies idolorum observare, quid est aliud, nisi cultura diaboli (§ 16)? Endast en gång ger han ett mera konkret exempel: Veneris diem in nuptias observare (§ 16), eljest yttrar han sig blott i största allmänhet. I § 9 redogör han för hur Gud skapat världen och i vilken ordning detta skett. På första dagen hade ljuset skapats, på den sjunde hade Herren anbefallt vila, sju gånger hade ljuset utgjutits och därav fick veckan namnet septi-

---

¹ Dissertation, Marburg 1909. En kritisk översikt över källorna erbjuder däremot Fedor Schneiders studie *Über Kalendæ Ianuariæ et Martiæ im Mittelalter*. Arch. f. Religionswissenschaft XX, Leipzig-Berlin 1920—1921, sid. 84—134, 360—370.

² C. P. Caspari, *Martin von Bracara's Schrift De correctione rusticorum*, Christiania 1883. Härnedan citeras sid. 11, 29 f., 32 och 12.

mana. »Vad är det då för en galenskap», frågar han, »qualis ergo amentia est, ut homo baptizatus in fide Christi diem dominicum, in quo Christus resurrexit, non colat et dicat, se diem Jovis colere et Mercurii et Veneris et Saturni, qui nullum diem habent, sed fuerunt adulteri et magi et iniqui et male mortui in provincia sua!». Hos nordiberiska bönder på 500-talet dyrkar man veckodagarna och deras gudar, och främst nämner Martin af Braga Jupiters dag, torsdagen.

Huruvida saken varit före vid det andra konciliet i Braga är icke klart, det förbjudes endast de kristna att fasthålla vid gamla traditioner och iakttaga eller dyrka elementerna eller månens och stjärnornas gång m. m.¹ Däremot erhålla vi kort efteråt från ett annat concilium, och detta t. o. m. från samma kyrkoprovins, en klar utsaga om torsdagsfirande. Det är från konciliet i Narbonne 589. Citatet finns återgivet redan av Migne såsom kommentar till den ovan anförda Cæsario-Pseudoaugustinska predikningen och lyder (can. XV):² »Ad nos pervenit quosdam de populis catholicæ fidei execrabili ritu diem quintam feriam, quæ dicitur Jovis, multos excolere et operationem non facere: quam rem pro dei timore execrantes et blasphemantes, quicumque ab hoc die præter festivitates in eo die venientes ausus vel ausa fuerit vacare et operam non facere, si ingenuus est aut ingenua, de ecclesia repellendus et sub poenitentia mittendus anno uno, et eleemosyna et fletu satisfaciat ut ei dominus ignoscat; si servus aut ancilla fuerit, centenis flagellis correcti domino consignentur et ultra talia eos observare non permittant». I konciliets can. IV stadgas vidare, såsom även hos Migne anmärkes, rörande dem som arbeta på söndagen, att om de äro friborne skola de böta 6 solidi, äro de ofria straffas de med 100 gisselslag.

Att av Narbonnes kyrkliga samhörighet med Spanien draga den slutsatsen, att torsdagsförbudet helt och hållet gäller detta land, är icke berättigat, och geografiskt hör Narbonne dessutom närmare samman med Provence och Arles. Något litterärt samband mellan de tre nu anförda uppgifterna behöver icke förutsättas utan blott, att de var för sig innebära ett ivrande emot en i dessa trakter spridd sedvänja, som kanske norr om Pyreneerna tagit sig mera marke-

¹ H. Th. Bruns, *Canones apostolorum et conciliorum Sæc. IV—VII*. Berolini 1839, II, sid. 56 f.

² Bruns *anf. arb.* II, sid. 62. Migne, XXXIX, sp. 2240.

rade uttryck och därför här förföljdes med hårda hotelser om straff. Från de tre nu anförda grundkällorna ha vi otvivelaktigt att mer eller mindre indirekt avleda de övriga förbud mot torsdagshelgden, som vi från de närmast följande århundradena ha i behåll. Först möter oss nu den Hel. Eligius af Noyon († 659), och härmed ha vi förflyttat oss upp till det nordliga Frankrike.

Hans predikningar äro icke bevarade i helt ursprunglig form utan ingå i en av Audeon († 683) sammanställd Vita Eligii, vilken emellertid icke heller den är bevarad i ursprunglig form. Och en Tractatus de rectitudine catholicæ conversationis, som en tid ansågs vara autentisk, har visat sig vara ett yngre utdrag ur Vita Eligii. Det uttalande, som här intresserar oss, har med ett par betydelselösa avvikelser samma lydelse på bägge hållen:¹ »Nullus diem Jovis absque festivitibus sanctis, nec in Maio, nec ullo tempore in otio observet, neque dies tinarum, vel murorum [läs: murium], aut vel unum omnino diem, nisi tantum Dominicum». Caspari har fäst stort avseende därvid att dies tinarum vel murium — maskarnas och mössens dagar — endast nämnas av två auktorer, Eligius och Martin av Braga.² Och av dem uppehåller sig den sistnämnde ganska utförligt vid denne paganism. Caspari drar därav den slutsatsen, att Eligii förebild för det här anförda stället är att söka i Martins skrift. Varifrån Eligius hämtat förbudet för torsdagsfirandet står emellertid alltjämt öppet, och dessutom talar han här även om »torsdagen i maj», som annars ingenstades omnämnes och varmed väl knappast vid denna tid kan avses annat än Kristi Himmelsfärdsdag, den dag, som ännu i dag i folklig sedvänja innehar en central plats i stora delar av Europa och som av gammalt hos oss har namnet Helge Torsdag, i England Holy Thursday — torsdagen framför andra. I denna tids kyrkliga litteratur måste man tyvärr i stor utsträckning räkna med lån av rent litterärt slag. Möjligen föreligger dock här, på grund av den nyss påpekade avvikelser från äldre källor, en uppgift som är direkt grundad i folkseden, denna gång från frankiskt område, och ett sådant antagande styrkes därav att vi just härifrån ha de, åtminstone till antalet, flesta beläggen på torsdagsfirandet. Främst av dessa är

---

¹ Vita Eligii, Migne LXXXVII, sp. 528, De rectitud. cathol. Migne XL sp. 1172.

² Caspari, anf. st., sid. CX f.

då att nämna den redan förut berörda *Indiculus superstitionum*.¹ Den består endast av en uppräknig av titlar och bland dem märka vi: »VIII, De sacris Mercurii et Jovis; XX, De feriis quæ faciunt Jovi vel Mercurio». Detta aktstycke anses vara författat under Karl den stores tid till ledning för den fortsatta missionen i Sachsen,² men sannolikt har man vid dess avfattande i mindre grad låtit vägleda sig av sachsiska vidskepelser än av sådana, som voro kända i författarens eget frankiska hemland. En nära frändskap har påvisats³ mellan *Indiculus superstitionum* och den nedan nämnda *Homilia de sacrilegiis*, fast även vissa iögonfallande olikheter finnas.

Nästa frankiska källa är två poenitentialer, det ena tillskrivet biskop Theodor av Canterbury († 690), ehuru sedan länge betecknat som pseudotheodoriskt, det andra tillskrivet biskop Egbert av York († 767). Det förra stadgar:⁴ *Qui observat divinos, vel præcantatores, philacteria etiam diabolica, et somnia, vel herbas, aut V feriam, honore Jovis, vel kalendas Januarii, more paganorum, honorat, si clerus est, V annos poeniteat, laicus III annos poeniteat*. Ur det senare inhämta vi:⁵ »*Caraios et divinos præcantatores, filecteria etiam diabolica vel erbas vel succinum suum vel sibi inpendere vel V. feria in honore Jovis vel Kalendas Januarias secundum paganam causam honorare, si non, V annos poeniteat clericus, si laicus, III annos poeniteat*».

Då det först anförda penitentialiet anträffades, ansågs detta vara det länge eftersökta, som man visste att Theodor av Canterbury redigerat; redan 1851 påvisades det emellertid, att det icke var det rätta.⁶ Det anses nu vara av frankiskt ursprung och författat efter

---

¹ *Capitularia Regum francorum I*, Hannover 1883, sid. 222 f., i *Monumenta Germaniæ historica*, Ser. VI *Leges*, Sect. II.

² Alb. Saupe, *Der indiculus superstitionum et paganiarum*, i *Programm d. Städt. Realgymnasiums zu Leipzig*. Leipzig 1891, sid. 4, där den vanliga datering till år 743 vederlägges.

³ Schneider, *anf. arb.*, sid. 112.

⁴ F. W. H. Wasserschleben, *Die Bussordnungen der abendländischen Kirche*, Halle 1851, sid. 598.

⁵ H. J. Schmitz, *Die Bussbücher und das kanonische Bussverfahren*, Düsseldorf 1898, sid. 668; Wasserschleben, *anf. arb.*, sid. 239 f.

⁶ Wasserschleben, *anf. arb.*, sid. 18, 86 f., Karl Hildenbrand, *Untersuchungen über die germanischen Pönitentialbücher*, Würzburg 1851, sid. 8—42.

år 829, möjligen av Alcuin.¹ Det fanns även ett penitentiale pseudo-egberti, men det här citerade ansågs av Wasserschleben för äkta; senare har även detta, åtminstone för vissa partier, dragits i tvivelsmål. Ett av dessa partier är just det här anförda. Ett av skälen härför är förekomsten av ordet *cerajos*. *Ceraji* eller *caraji* är en i frankiska riket använd beteckning för spåmän (Du Cange: *Caragus*, *caragius*). Uppenbarligen föreligger även här ett frankiskt ursprung, och penitentialet torde vara yngre än och delvis författat med ledning av penitentiale pseudo-theodori.²

Det återstår oss ännu en viktig källa. Det är den bekanta *Homilia de sacrilegiis*, där det läses (C. III § 12):³ »*Qui dies aspiciet, quos pagani errantes soles, lunes, martes, mercuris, ioves, veneris, saturni nominaverunt, et credet sibi per hos dies viam agendam vel negotium faciendum, vel in quacumque utelitate alia (per ipsos) aut iovamen, aut gravamen fieri posse, vel ipsum diem, quem ioves dicunt, propter iovem colet et opera in eo non facit, iste non christianus sed paganus est.*» Skriften synes härstamma från 700-talet, snarare från dess början än från dess slut. Rörande dess härkomst äro meningarna delade. Caspari ansåg den vara författad i de nordligare delarna av frankiska riket.⁴ Schneider däremot menar, att hemorten torde vara att söka snarare i Alemannien än i det egentliga frankerriket.⁵ Släktskapen med *Indiculus superstitionum* har förut, sid. 21, åberopats, men dessutom finnas tydliga frändskaper med *Reichenaueraboten Pirminii* († 753) skrift *Dicta*⁶, och bägge återgå med tämlig visshet ytterst på *Cæsarius* av Arles. Detta behöver därför icke innebära, att det högtidlighållande av torsdagen, som i *Homilia de sacrilegiis* åberopas, skulle vara ett litterärt lån utan motsvarighet i folkseden inom det dåtida alemaniska Europa — om skriften nu författats här. Innehåller skriften förbud mot torsdagsfirande, är detta väl icke utan reel grund, helst

---

¹ H. J. Schmitz, *Die Bussbücher und die Bussdisciplin der Kirche*, Mainz 1883, sid. 514.

² *Ibid.*, sid. 568.

³ C. P. Caspari, *Eine Augustin fälschlich beilegte Homilia de sacrilegiis*, Christiania 1886, sid. 8.

⁴ *Homilia* (1886), sid. 73.

⁵ *Anf. arb.*, sid. 111.

⁶ *Utg. av Caspari i Kirchenhistorische Anecdota I*, Christiania 1883, sid. 151 ff.

som — enligt vad förut påvisats — en utbredd torsdagshelgd ännu ner till våra dagar bibehållit sig just på alemannisk botten.

De källor, som ytterligare återstå, sakna betydelse för avgörandet av torsdagshelgdens spridning i äldre tider. Främst bland dessa ha vi att nämna Burchard af Worms († 1025). Mellan åren 1012—1023 nedskrev denne ett stort kompilatoriskt verk betitlat *Decreta*. I dess X:de bok läsa vi (cap. 33):¹ »*Quicumque divinos præcantatores phylacteria etiam diabolica, vel characteres diabolicos, vel herbas, vel sucos, suis vel sibi impendere tentaverint, vel quintam feriam in honorem Jovis, vel Kalen. Janua. secundum paganam consuetudinem honorare præsumperit, monachus V, clericus IV, laicus II, annos poeniteat.*» Till denna bestämmelse finnes antecknat »*ex consilio Arelaten., capite 5*» men något stadgande av denna art förekommer icke i någon av de canones från de Arlesinska konsilierna, som varit mig tillgängliga.² Burchard återkommer ännu en gång till samma sak. Det är i hans XIX bok, vilken oftast går under beteckningen *Corrector Burchardi* och egentligen är att betrakta som en biktbok, ett penitentiale. Här läses under rubriken *De superstitione*:³ »*Fecisti phylacteria diabolica, vel characteres diabolicos quos quidam diabolo suadente facere solent, vel herbas, vel succinos; vel quintam feriam in honorem Jovis honorasti? Si fecisti vel consensisti, quadraginta dies in pane et aqua poeniteas.*»

De tvenne Burchardska stadgandena äro nästan verbalt identiska med de ovannämnda biktböckernas, vilka tillskrevos engelska biskopar men i själva verket voro av frankisk härkomst. En sammanställning av de något varierande texterna ger oss en lista på en del av de viktigaste superstitioner, som kyrkan under första årtusendets senare del ansågo sig ha att bekämpa. Dessa äro *ceraji* eller *divini præcantatores* d. v. s. spåmän och siare, *phylacteria diabolica* och *characteres diabolici* (*diaboli suadente facti*) d. v. s. djävulska amuletter och besvärjelsetecken, *somnia* — drömmar, herbæ — örter, *succina* — bärnstensstycken, *quinta feria* — torsdagen och *kalendæ januarie* d. v. s. nyårsriter. Visserligen synes konciliehänvisningen vid Burchards lib. X cap. 33 oanvändbar, men utan tvivel har

¹ Migne CXL, sp. 837 f.

² Jämf. härom Schmitz *Bussbücher* (1898), sid. 384.

³ Migne CXL, sp. 964; *Wasserschleben*, sid. 648; *Schmitz Bussbücher* (1898), sid. 429.

det funnits, eller finnes ännu, ett kyrkligt beslut, som ligger till grund för samtliga de här åberopade stadgandena. Lika sannolikt är emellertid, att detta beslut äger giltighet för en annan del av Europa än den, där Burchard av Worms var verksam på 1010-talet, och närmast tänka vi på något område inom det nutida Frankrikes gränser. Att åberopa Burchard av Worms dekretsamling som källa för forngermansk religion är, åtminstone ifråga om nu uppräknade företeelser, och då i första hand för ett forntyskt helgande av torsdagen, icke berättigat, lika litet som ett motsvarande uttalande i penitentiale mediolanense kan användas som bevis för torsdags-sabbatens förekomst i Norditalien på 1600-talet. Ett sista försök att återuppliva den tidigare medeltidens penitentialer gjordes nämligen av den Hel. Carl Borromeus i Milano († 1584), och i hans biktbok heter det ännu i tydlig anslutning till Burchard av Worms:¹ »Qui feriam quintam in honorem Jovis honoraverit, poenitens pane et aqua victitabit dies quadraginta.» Detta är sista gången — så vitt jag känner — som torsdagsfirandet förbjudes av kyrkan. Det behöver väl knappast sägas, att förbudet otvivelaktigt nu kvarstår blott som en gengångare från forntiden.

Innan vi sluta vår mönstring av den äldre medeltidens källor till kännedomen om torsdagsfirandet, återstår oss ännu en angelsachsisk allittererad homilia med överskriften De falsis diis, vilken anses vara författad av abboten Ælfrek vid början av 1000-talet.² De avgudar, som här omtalas, äro utom Solen och Månen de fem planetgudarna, och på vanligt medeltida sätt skildras Jupiter, här kallad Jovis, såsom ett vidunder av tygellöshet. I rad 190—197 heter det vidare, att »denne Jovis är den ärevördigaste av alla gudar, som hedningarna hade i sin villfarelse, och han hette Thor hos några folk — and he hâtte Þôr betvux sumum Þeóðum —; honom älskade det danska folket högst.» Dessa gudar satte de för veckans olika dagar, och »den femte dagen helighöllo de härligen till ära åt Jovis, den ypperste guden:»

þone fiftan dæg
hî freolsodon mærlíce
Joue tō vurdmynte,
þâm mærostan gode.

¹ Wasserschleben, sid. 706, Schmitz (1883), sid. 810.

² Annaler for Nordisk Oldkyndighed og Historie VI, Kjöbenhavn 1846, sid. 67—81; Caspari, De correctione rusticorum, sid. CXIV ff.

Ytligt besett kunde detta citat ha anförts såsom ett vittnesbörd för att torsdagen åtnjutit en särskild helgd hos angelsachsarna, men såsom framhållits bl. a. av Sophus Bugge är skriften åtminstone i de här berörda delarna endast en direkt bearbetning av Martin av Bragas *De correctione rusticorum*.¹

De äldsta uppgifterna om torsdagsfirandet äro härmed genomgångna, och vi kunna nu överblicka resultatet. Från Alpländerna, Tyskland och hela Norden finnas talrika vittnesbörd om att man ända ned till våra dagar ägnat torsdagen en särskild helgd, framför veckans övriga dagar. Detsamma återfinna vi även hos lapparna och hos esterna, och enstaka vittnesbörd härom erhållas från litauer, vallacker, rumänier och bulgarer och från Korsika. Vissa antydningar om samma sak finnas vidare från keltiskt område — Irland och Wales —, Ryssland samt grekiska arkipelagen; mera osäkra äro däremot de utsagor, vi erhålla från islamitisk folksed, beroende på att fredagen här är sabbatsdag. De tidigaste nordiska uppgifterna härom äro från tiden omkr. 1700 och något århundrade tidigare erhålla vi redan liknande uppgifter från tyskt och framför allt sydtyskt — alemanniskt — område. Men just från sistnämnda håll synas vi ha även en vida äldre källa, en *homilia de sacrilegiis*, troligen författad i dessa trakter under 700-talets förra del, och i denna förbjudas de kristna att hålla torsdagen helig, framför allt genom att icke arbeta på den dagen. Detta förbud motsvaras av en hel rad sådana från franskt område alltifrån biskop Cæsarii predikningar på 500-talets början ner till den i början av 800-talet författade biktbok, som går under namnet *penitentiale pseudo-theodori*; seden observerades t. o. m. vid kyrkomötena,

---

¹ Bugge, *Studien über die Entstehung der nordischen Götter- und Helden-sagen*, München 1881, sid. 11, not 1. — Martins av Braga arbete har förresten, såsom även påpekats av Caspari, anf. arb. sid. CXXII f., erhållit en fortsättning ännu ner i nordisk litteratur. I den isländska Hauksbók finnes ett avsnitt *Um Þat huadan otru hofst*, som är en bearbetning av den angelsachsiska *De falsis diis*; se *Nokkur blöð úr Hauksbók*... af Jóni Þorkelssyni, Reykjavík 1865, sid. 13 ff. Liksom hos Martin av Braga och Ælfræk framhålles Jupiters lastbarhet och det heter vidare, sid. 16: »En sa [Jovis] var þeira alra rikastr hinna heiðnu manna, er sumir menn kalla Þor, en sa var alla einn, en hann blotaðo menn a danska tungu allra mest». Så följer en redogörelse för hur de olika gudarna fått sina dagar. Märkvärdigt nog är *just* det ställe som rör torsdagen överhoppat; man frågar sig ovillkorligen om detta är avsiktligt.

bl. a. i Narbonne 589. Även från norra Spanien finnas antydningar från 500-talet om liknande sedvänjor. Ett genomgående drag är förbudet mot att hantera ullen eller överhuvud att spinna på torsdagen; vi möta detta förbud redan i Cæsarii predikningar och vi återfinna det på Korsika, över hela det germanska och nordiska området, liksom i Balticum, hos litauerne och i Balkanländerna. Inom samma områden liksom, efter vad det vill synas, på Irland eller i grekiska arkipelagen står torsdagen också i mantikens, svartkonstens, eller åtminstone trolldomens tjänst.

Enligt en allmänt spridd uppfattning skulle helgandet av torsdagen ha sin grund däri att denna dag varit vigd åt Tor och sålunda var en rent germansk företeelse, måhända hade den rent av uppstått för att ha något att ställa fram gentemot den kristna söndagen, såsom ett adversativ av samma slag som torshammaren gentemot det kristna korset. Den erfarenhet, vi nu vunnit, säger oss, att en sådan uppfattning icke kan vara riktig. Veckans femte dag helighölls på provinsialromersk botten långt innan kristendomen nådde Norden eller ens Tyskland på andra sidan om Rhen. Boese är böjd för antagandet att seden uppstått genom att Jupiter Optimus Maximus under kejsartiden dyrkades som världens högsta gud.¹ Någon utredning, som berättigar ett sådant antagande, har han icke förebragt, men att Rom varit torsdagshelgdens närmaste ursprungsland styrkes därav att den dygnindelning, som följer densamma icke är germansk — från kvällsskymning till kvällsskymning, utan romersk-babylonisk — från dagbräckning till dagbräckning. Detta är ett av de för forskningen ovärderliga smådrag, genom vilka en företeelse kan bevara något av sin ursprungliga fysionomi oförändrad genom århundraden, t. o. m. genom årtusenden. När sjudagarsveckan från provinsialromerskt kulturområde övertogs av germanerna, medföljde åtminstone till namnet dennas »Wochengötter», vilkas romerska namn på ett undantag när — Saturnus — utbyttes mot germanska. Med denna vecka följde en »Jupiterssabbat», men den erhöll ingen interpretiering, den togs precis som den var i sin romerska dygnformulering, och som sådan fortlever den på sina håll ännu i dag.

Ett spørsmål av största intresse är detta, hur helgandet av veckans femte dag över huvud uppstått. Lösningen härav tillhör ett annat

¹ Anf. arb., sid. 73.

forskningsområde än mitt, men jag kan dock icke underlåta att framhålla ett par synpunkter. Boese antog, såsom nyss nämndes, att man därmed velat dyrka Jupiter Optimus Maximus. Det kan också tänkas ett annat upphov, ett astrologiskt. Då torsdagen bar namnet Jupiters dag, var det därför att planeten Jupiter härskade över detta dygns första timme och på så vis också erhöll ett inflytande över dagen i sin helhet. Denna senantika uppfattning vilar på österländsk visdom. Många av de föreskrifter och förbud, som knyta sig till torsdagen, bära också prägeln av dagväljeri, och dagväljandet stod under senantiken, liksom under hela medeltiden och ända fram till våra dagar, i allra högsta grad i den lägre astrologiens bann. Att företaga sig det eller det, att klippa hår eller naglar, att slå åder på en viss kroppsdel, allt sådant är beroende av tabuföreskrifter grundade i föreställningar om korrespondens mellan himlakroppar och stjärnbilder å ena sidan och människokroppens delar och den människan omgivande sinnesvärlden å den andra.¹ Men ett tabu kan ha två rakt motsatta konsekvenser, det förbjudna och det tillåtna, därför erfara vi, att hårklippning aldrig får ske på torsdag, och samtidigt inträffar det särskilt att högtidlig sådan anses böra ske just på en torsdag.

Enligt astrologiskt inspirerade dikter av Ausonius från Bordeaux (c. 310—395) är skägget tabuerat på torsdag och håret på fredag, men då detta förklaras med att skägget är Jupiters prydnad och håret Venus', då äro vi på glid in i en omgivning, som är en annan än Österlandets stjärnvetenskap. Planeterna få kött och blod av Roms gudar. Varje system, varje föreställning ändrar gestalt och får ett annat innehåll, när den flyttas från en kulturkrets till en annan. Hur många exempel skulle icke kunna ges t. ex. från ikonografien på en dylik interpretatio, hur en figur eller ett sceneri, när det flyttas från en sagokrets till en annan får liksom en ny underskrift. Vi ha anledning förutsätta, att samma dies Jovis, som i romerska riket var helgad på en gång den kungliga stjärnan och gudarnas konung, att den på germansk botten såsom Donars-Tors dag antog ännu andra drag. En fullständig sammansmältning med transalpin sedvänja hann dock aldrig äga rum, varken hos fastlandsgermanerna eller hos oss, den fullbordades först hos de i sin gamla tro längre kvarstående esterna och lapparna.

---

¹ Nils Lithberg, Almanackan, Från astrologisk rådgivare till svensk kalender, Stockholm 1933, sid. 18 ff.

Vid fastställandet av den germanska torsdagens autochtona drag måste man emellertid gå fram med mycket stor försiktighet. Då det norska Gulatinget eller Alltinget på Island skulle börjas på en torsdag, har man däri velat se Tor som rättens herre. I astrologien uppträder planeten Jupiter, torsdagens regent, i samma funktion, och i hans olika aspekter till månen heter det i 1500-talets planethöcker bl. a.¹ att då »ist gut handlen mit Richtern, Juristen und allen Geystlichen unnd ihren Prelaten». T. o. m. som tingsdag *kan* torsdagen ha en astrologisk grund.

Vad som är germanskt och vad som är romerskt i torsdagshelgen, vad som är mytologiskt eller astrologiskt i dies Jovis, vad Jupiter veckoguden kan ha lånat från Jupiter planeten — och densas österländska förebild i Bel-Marduks stjärna —, vad Tor med torsdagens förmedling kan ha lånat från Jupiter guden eller planeten; allt detta måste vi i avvaktan på ett rikare både klassiskt och modernt etnologiskt material lämna oavgjort. Vad vi med säkerhet kunna slå fast, det är att helgandet av veckans femte dag *icke uppstått* på germansk botten. Sannolikt leder det sina yttersta rotspetsar ner i Österlandets planetläror.

---

¹ Des Himmles Lauffes Wirkung und Natürliche Influentz der Planeten, Gestirn und Zeychen. Frankfurt a. M. 1551, fol. 48 v.

D E N O S Y N L I G A H A N D E N

ETT TANKEMOTIV I ADAM SMITHS
SOCIALFILOSOFI

AV

GUNNAR ASPELIN

1.

I sitt nationalekonomiska mästerverk »Wealth of Nations» söker Adam Smith — i polemik mot den merkantilistiska näringspolitikens system av skyddstullar, exportförbud och monopol — visa, att dylika åtgärder ingalunda verka socialt fördelaktigare än den riktning, som företagsamheten skulle taga under förutsättning av fullkomlig frihet. Motiveringen härför är typisk för den ekonomiska liberalismens tankegång och har som bekant varierats på olika sätt i den följande litteraturen fram till våra dagar. Smith utgår från det faktum, att varje kapitalägande samhällsmedlem ständigt strävar att giva sitt kapital den fördelaktigast möjliga användning. Denna strävan efter eget bästa leder honom nödvändigtvis till att föredraga det användningssätt, som blir gynnsammast ur social synpunkt. Kapitalistens huvudintresse är att uppnå ett maximum av profit; han kommer därför alltid att använda sitt kapital inom den näringsgren, där han har en chans att uppnå resultat av största värde, d. v. s. största bytesvärde i penningar och andra varor. »But», fortsätter Adam Smith — jag citerar detta viktiga ställe in extenso, »the annual revenue of every society is always precisely equal to the exchangeable value of the whole annual produce of its industry, or rather is precisely the same thing with that exchangeable value. As every individual, therefore, endeavours as much as he can both to employ his capital in the support of domestic industry, and so to direct that industry that its produce may be of the greatest value; every individual necessarily labours to render the annual revenue of the society so great as he can. He generally, indeed, neither intends to promote the public interest, nor knows how much he is promoting it. By preferring the support of domestic to that of foreign industry, he intends only his own security; and by directing that industry in such a manner as its produce may be of the greatest value, he intends only his own gain, and he is in this, as

in many other cases, led by an invisible hand to promote an end which was no part of his intention. Nor is it always the worse for the society that it was no part of it. By pursuing his own interest he frequently promotes that of the society more effectually than when he really intends to promote it. I have never known much good done by those who affected to trade for the public good. It is an affectation, indeed, not very common among merchants, and very few words need be employed in dissuading them from it.»¹

Med andra ord: när individen strävar att höja sitt ekonomiska välstånd och förstår att välja de bästa medlen för detta syfte, bi-drager han — i regel omedvetet — till höjandet av det sociala välståndet. De privatekonomiskt fördelaktigaste förfaringssätten äro på samma gång fördelaktigast ur social synpunkt.

För att tränga in i denna tankegång måste man först och främst taga hänsyn till det folkhushållningsbegrepp, varmed Adam Smith opererar. Härvid anknyter jag närmast till prof. Gunnar Myrdals analys i hans arbete »*Vetenskap och politik i nationalekonomien*», i parentes sagt en principutredning av största intresse icke blott för nationalekonomer utan för var och en, som sysslar med sociologi och samhällsforskning överhuvud. Myrdal söker begreppets upprinnelse i politiska idéer, som sammanhånga med den absolutistiska statstanken. Kameralvetenskapen betraktar det ekonomiska skeendet som en enhetlig statshushållning ur furstens synpunkt och förutsätter därvid, att det fiskaliska intresset överensstämmer med folkets ekonomiska välfärdsintresse. »*Pauvre paysan, pauvre Roi*». När denna privaträttsliga uppfattning trängts tillbaka, fattas folket som den ekonomiska verksamhetens subjekt, och folkets samfällda intresse ersätter furstens eller dynastiens intresse som värderingsprincip. Näringspolitikens mål blir nu att med lämpliga åtgärder befrämja detta intresse, att höja det allmänna välståndet i riktning mot ett optimaltillstånd, som bör kunna objektivt bestämmas. Adam Smith bibehåller detta teleologiska hushållningsbegrepp, han arbetar liksom föregångarna med tanken på ett objektivt bestämbar socialt intresse, men genom honom »överantvaras folkhushållningsbegreppet definitivt åt individualismens våld».² Välståndsoptimum förverk-

¹ Adam Smith: *Wealth of Nations*, edited by Edward Cannan (1904) 1. s. 421. — Spärrat av undertecknad.

² Myrdal: *Vetenskap och politik i nationalekonomien* s. 213.

ligas icke bäst genom statliga ingrepp; sådan fördröja snarast samhällets framsteg och minska produktionsresultatets värde. Utan det är den nödvändiga resultanten av en mångfald komponenter, nämligen individernas strävanden efter sitt eget välståndsoptimum under »the obvious and simple system of natural liberty». Dess grundlag lyder: »Every man, as long as he does not violate the laws of justice, is left perfectly free to pursue his own interest his own way, and to bring both his industry and capital into competition with those of any other man, or order of man.»¹

Den uppfattning av det ekonomiska optimum, som kan sägas vara gemensam för merkantilisternas och Adam Smiths folkhushållningsbegrepp, framträder klarare genom en jämförelse med den medeltida uppfattning, som fått ett klassiskt uttryck i Thomas ab Aquinos Summa theologica. Den helige Thomas utgår från ett ståndsmässigt organiserat samhälle; varje stånd har sin bestämda funktion inom den sociala organismen, sin högre eller lägre rang i den sociala värdehierarkien och sin bestämbara ståndsmässiga levnadsstandard. Överskrider individens förvärv den normala existensnivån inom ståndet, är han skyldig att använda överskottet till de fattigas välfärd; i annat fall gör han sig skyldig till dödssynden *avaritia*. Välståndsoptimum tänkes sålunda som en statisk storhet. För de teoretiker, som utgå från den expansiva kapitalistiska hushållningstypen, kommer föreställningen om det ekonomiska optimum att få dynamisk karaktär; man betraktar det som ett tillstånd, vilket mer och mer realiseras, man laborerar med föreställningen om en ständig värdeökning och tenderar sålunda mot en allmän framstegsfilosofi.²

Min avsikt med denna uppsats är emellertid icke att lämna något bidrag till studiet av de ekonomiska doktrinernas utvecklingshistoria.

---

¹ Smith a. a. 2 s. 184.

² Typiska uttryck för denna tendens äro jämförelserna mellan den moderne kroppsarbetarens levnadsstandard och standarden för de rikaste stormännen på primitiva stadier. Adam Smith skriver exempelvis (a. a. 1 s. 14) om »the very meanest person in a civilized country»: »Compared, indeed, with the more extravagant luxury of the great, his accomodation must no doubt appear extremely simple and easy; and yet it may be true, perhaps, that the accomodation of an European prince does not always so much exceed that of an industrious and frugal peasant, as the accomodation of the latter exceeds that of many an African king, the absolute master of the lives and liberties of ten thousand naked Savages.»

Adam Smiths tankegång erbjuder även intresse ur en mera allmänt sociologisk synpunkt. Jag syftar på hans uppfattning av individernas privategoistiska strävanden som omedvetna orsaker till höjandet av den allmänna välfärden. »En osynlig hand» säges föra den enskilde till att främja ändamål, som icke alls ingå i hans syften.

Samma föreställning återkommer även i andra sammanhang; den får ett markant uttryck, när Smith i början av sitt arbete undersöker de faktorer, som resulterat i arbetets fördelning, huvudorsaken till det ekonomiska framåtskridandet. »This division of labour», skriver han, »from which so many advantages are derived, is not originally the effect of any human wisdom, which foresees and intends that general opulence to which it gives occasion. It is the necessary, though very slow and gradual, consequence of a certain propensity in human nature which has in view no such extensive utility; the propensity to truck, barter and exchange one thing for another».¹ Denna böjelse är gemensam för alla människor och specifik för homo sapiens; sannolikt är den en nödvändig följd av vår förmåga att tänka och tala, men tänkbart är även, att den tillhör »those original principles in human nature, of which no further account can be given».² I de sociala relationer, som vi kalla avtal, byte och köp, manifesterar sig denna tendens hos människo-naturen. Och samma tendens ligger till grund för arbetets fördelning. Smith söker rekonstruera händelseförloppet genom en etnografisk frihandsteckning i tidens vanliga manér. En medlem av en jägarstam har förvärvat sig en särskild färdighet i konsten att göra pilar och bågar, han börjar byta sina arbetsprodukter mot viltbråd och andra nyttiga ting, och till sist blir det klart för honom, att han på det sättet får mera utbyte än om han deltagar i stammens jaktfärder. »From a regard to his own interest, therefore, the making of bows and arrows grows to be his chief business, and he becomes a sort of armourer».³ En annan bygger hyddor och blir »a sort of house-carpenter», en tredje specialiserar sig på smide, en fjärde blir garvare o. s. v. Överallt verkar samma tendens till specialisering på de arbetsuppgifter, som giva största möjliga utbyte.

¹ A. a. 1 s. 15.

² A. st.

³ A. a. 1 s. 17.

Arbetsfördelningen blir i sin tur den främsta differentierande faktorn i samhället; olika funktioner utbildar olika talanger hos de av naturen relativt likartade samhällsmedlemmarna. Och denna differentiering bidrager att höja den allmänna levnadsnivån. Tack vare den allmänna benägenheten att byta och köpslå sammanföras de olika arbetsprodukterna »into a common stock, where every man may purchase whatever part of the produce of other men's talents he has occasion for».¹

Tankegången ger ett intressant skolexempel på tendensen att rekonstruera socialhistoriska förlopp med hjälp av kategorier, som speciellt utmärka ett visst givet samhällstillstånd. »Truck, barter and exchange», det varuproducerande samhällets typiska relationer, härledas ur konstitutiva egenskaper hos människonaturen som sådan. Adam Smiths primitiva jägare göra affärer och ingå överenskommelser med samma nyktra chansberäkning som de affärsmän i Glasgow, i vilkas ekonomiska diskussionsklubb den store författaren varit en intresserad medlem. Men resonemanget har också intresse ur en annan synpunkt. Man återfinner här samma tankemotiv, som Smith åskådliggjort i bilden av »den osynliga handen». Arbetsfördelningen, den främsta sociala framstegsfaktorn, har framgått som resultat av en mångfald handlingar, vilka alla dirigeras av individens egenintresse. Någon tanke på en planmässig organisation av hushållningslivet har därvid icke gjort sig gällande. Men tack vare de enskildas ständiga strävan att förbättra sin ställning har ett det finaste och mest komplicerade sociala relationssystem utbildats. Tack vare arbetsfördelningen stiger det allmänna välståndet; den är orsaken till »that universal opulence which extends itself to the lowest ranks of the people».² Med andra ord: med de individuella intressena som primus motor utvecklar sig samhället i riktning mot det optimaltillstånd, som man sökt uppnå genom planmässig reglering av näringslivet.

Går man från »Wealth of Nations» till Smiths tidigare huvudverk, »Theory of moral sentiments», finner man, att samma tankegångar spela en viktig roll i denna etiskt-psykologiska undersökning.

Ett belysande exempel är Adam Smiths utredning av de estetiska värderingarnas betydelse ur den sociala välfärdens synpunkt.

¹ A. a. 1 s. 18.

² A. a. 1 s. 12.

Han utgår från det enligt hans mening odisputabla sambandet mellan skönhet och nytta. Ett boningshus, ett instrument eller vilken konstprodukt som helst, som fullkomligt motsvarar sitt ändamål, framkallar en estetisk lustkänsla hos åskådaren och gör tanken därpå angenäm. Detta faktum är enligt hans mening så iögonenfallande, att det icke förbisetts av någon, »who has considered with any attention what constitutes the nature of beauty».¹ Men det faktum, att konstproduktens »fitness» ofta värderas mera än själva ändamålet, för vilket det förfärdigats, har däremot icke observerats. Smith söker nu närmare belysa detta förhållande. Genom en psykisk förskjutningsprocess träder medlet i förgrunden; vi beundra exempelvis symmetrien och den beundransvärda precisionen hos ett sinnrikt uttänkt instrument även utan tanke på dess gagn för det ena eller andra mänskliga syftet. Ordning och harmoni tilltala oss, deras motsatser bortstöta oss omedelbart och icke blott ur nyttans synpunkt. Denna iakttagelse tillämpas nu på det socialpsykologiska området. Varför, frågar Smith, betrakta vi den rika och förnäma klassens livsbetingelser som något avundsvärt? Man föreställer sig icke, åtminstone om man reflekterar något på saken, att dessa människor verkligen äro lyckligare än fattigt folk. »In ease of body and peace of mind, all the different ranks of life are nearly upon a level, and the beggar, who suns himself by the side of the highway, possesses that security which kings are fighting for».² Utan man tänker på de medel till lycka, som de besitta. Och främsta orsaken till vår beundran är just dessa medels ändamålsenliga anordning, »the ingenious and artful adjustment of those means to the end for which they were intended».³ I själva verket äro makt och rikedom långt mindre eftersträvansvärda, än vad det sköna skenet föregycklar oss. De giva oss ett fåtal i grunden betydelselösa fördelar men kräva i gengäld att likt ömtåliga redskap skötas med yttersta omsorg. Och trots detta kan rikedomens varje minut falla i stycken och begrava sin olycklige ägare i sina ruiner. Men, tillägger Adam Smith, denna melankoliska visdom försvinner när vi befinna oss vid god hälsa och i gott humör; då hänföras vi över »the beauty of that accomodation which reigns in the palaces and economy of the

¹ Smith: Theory of moral Sentiments. Works 1 (1812) s. 308.

² A. a. 1 s. 319.

³ A. a. 1 s. 315.

great; and admire how every thing is adapted to promote their ease, to prevent their wants, to gratify their wishes and to amuse and entertain their most frivolous desires».¹ Om vi tänkte på själva ändamålet, på den verkliga tillfredsställelse, som dessa ting kunna skänka, då skulle det hela synas oss i högsta grad föraktligt och fåfängligt. Men vi se sakerna sällan »in this abstract and philosophical light», vi föreställa oss rikedomens och den höga samhällsställningens fördelar »as something grand and beautiful and noble, of which the attainment is well worth all the toil and anxiety which we are apt to bestow upon it».²

Efter denna filosofiska betraktelse, som för tanken till de puritanska moralisternas uppgörelser med livet på Vanity Fair, följer emellertid ett framstegsoptimistiskt resonemang, som fullkomligt överensstämmer med tankegången i Wealth of Nations:

»And it is well that nature imposes upon us in this manner. It is this deception which rouses and keeps in continual motion the industry of mankind. It is this which first prompted them to cultivate the ground, to build houses, to found cities and commonwealths, and to invent and improve all the sciences and arts, which ennoble and embellish human life; which have entirely changed the whole face of the globe, have turned the rude forests of nature into agreeable and fertile plains, and made the trackless and barren ocean a new fund of subsistence, and the great high road of communication to the different nations of the earth. The earth by these labours of mankind has been obliged to redouble her natural fertility; and to maintain a greater multitude of inhabitants».³ I detta sammanhang ger Adam Smith en intressant apologi för olikheten i inkomstfördelningen, en apologi, som rör sig med samma tankemotiv. Den stolte godsägaren saknar kanske varje känsla för sina bröders livsbehov. Han vill endast leva i högsta möjliga lyx och förfining. Men just härigenom kommer han att giva bröd åt alla dem, vilkas arbete tillgodoser hans nycker och hans njutningsbegär. Själv konsumerar han föga. »The capacity of his stomach bears no proportion to the immensity of his desires, and will receive no more than that of the

---

¹ A. a. 1 s. 316.

² A. a. 1 s. 317.

³ A. st.

meanest peasant».¹ Överskottet måste han nolens volens distribuera bland dem, som möjliggöra hans lyxtillvaro och som fåfängt skulle vänta sig sina livsförnödenheter av hans humanitet eller av hans rättvisa. De rika »are lead by an invisible hand to make nearly the same distribution of the necessaries of life, which would have been made, had the earth been divided into equal portions among all its inhabitants». Omedvetet befrämja de sålunda samhällets intresse och skapa medel »to the multiplication of the species».²

I Wealth of Nations sökte Adam Smith visa, hur individernas förvärvssträvan ledes av sig själv i den riktning, som är önskvärdast ur samhällsekonomisk synpunkt och som de traditionella näringspolitiska åtgärderna vilja tjäna. Här återkommer samma synpunkt på det socialpolitiska området. I ett samhälle med skarpa gränser mellan förmögenhetsklasserna komma existensmedlen faktiskt att fördelas nästan på samma sätt som under en ekonomisk jämlikhetsregim. Det mål, som demokratiska egendomsreformer avse att förverkliga, blir i själva verket realiserat utan något som helst ingrepp i bestående egendomsförhållanden.

I Wealth of Nations är det sociala ändamålet icke närmare bestämt, och Adam Smith ger ingen närmare psykologisk analys av de förvärvssträvanden, som omedvetet leda till dess förverkligande. I det tidigare huvudverket finna vi uttalanden, som giva en bestämdare uppfattning av hans mening. Det objektiva ändamål, som individerna tjäna, är tydligen skapandet av gynnsammast möjliga livsbetingelser för en ständigt ökad befolkning. Kulturarbetet ledes av syften, som äro mer eller mindre imaginära ur synpunkten av den handlandes verkliga välfärd. Men det tvingar jorden »to maintain a greater multitude of inhabitants». De förmögna klassernas strävan efter högsta möjliga levnadsstandard bidrager att möjliggöra »the multiplication of the species». Släktets bevarande och förökande äro tydligen de reella värden, som ytterst främjas genom

»all enskild strävan, som begär sin del».

Man måste emellertid tillägga: släktets förökande i förening med lyckligast möjliga villkor för släktets medlemmar. Naturens alla

¹ A. a. 1 s. 319.

² A. st. Kurs. av undertecknad.

verk, därom är Smith övertygad, äro »intended to promote happiness» enligt den plan, som dess Upphovsman fastställt »for the happiness and perfection of the world».¹

Vidare utvecklar Smith i »Theory of moral sentiments» en psykologisk teori om motiven till den rastlösa förvärvssträvan, som Naturen begagnar för sina högre syften. Varför eftersträva vi rikedom; varför söka vi undfly fattigdom? »For to what purpose is all the toil and bustle of this world? what is the end of avarice and ambition, of the pursuit of wealth, of power, and pre-eminence? Is it to supply the necessities of nature? The wages of the meanest labourer can supply them. — — — From whence, then, arises that emulation which runs through all the different ranks of men, and what are the advantages which we propose by that great purpose of human life, which we call bettering our condition? To be observed, to be attended to, to be taken notice of with sympathy, complacency, and approbation, are all the advantages which we can propose to derive from it. It is the vanity, not the ease, or the pleasure, which interests us. But vanity is always founded upon the belief of our being the object of attention and approbation.»² Den rikes stolthet grundar sig på den uppskattning, som hans rikedomar skänka honom. Den fattige skämmas över sitt armod. »He feels that it either places him out of the sight of mankind, or, that if they take any notice of him, they have, however, scarce any fellow-feeling with the misery and distress which he suffers». Man ser, att Adam Smiths socialpsykologi arbetar med de moderna begreppen *Minderwertigkeitsgefühl* och *Geltungsstreben*. Den fattiges egentliga lidande ligger i hans känsla av att vara förbisedd eller föraktad; förvärvsbegäret är till sitt väsen en strävan att förvärva gynnsam-

---

¹ A. a. 1. s. 284. Denna metafysisiska optimism riskerar onekligen lätt att slå över i Schopenhauersk pessimism, om man närmare reflekterar på dess innebörd. Naturen föregycklar oss mål, som ha föga eller intet med vår verkliga lycka att skaffa. Men däriigenom ökas livs- och lyckomöjligheterna för ett växande antal individer. Jakten efter imaginära nutidsvärden skapar reella framtidsvärden. Men varje följande generation är lika duperad av naturens list och jagar efter samma skenvärden som den föregående utan att fråga, vari den verkliga tillfredsställelsen ligger. Lyckomöjligheterna finnas, men ingen är lycklig; man ser, att Adam Smiths visa och välgörande Natur vid närmare granskning erinrar om den store tyske metafysikerns blinda och obarmhärtiga Livsvilja.

² A. a. 1 s. 81—82.

mast möjliga position i sina medmänniskors ögon enligt samhällets gängse standard of values.¹

Men även på det specifikt etiska området arbetar Smith med den teleologiska tanke, som han åskådliggjort i bilden av »the invisible hand». Ett intressant exempel erbjuder hans behandling av förhållandet mellan rättvisa och samhällsnytta.

Adam Smith, som närmast bygger på Humes sympatilära och fördjupar dess grundtankar, söker övervinna föregångarens uppfattning av rättvisans dygd som »artificiell» eller utvecklad genom blott sociala faktorer. Härvid genomför han en intressant och skarp-sinnig utredning av rättsidéns genesis. Han utgår med säker psykologisk blick från »the resentment», från den instinktiva vedergällningstendensen, som naturen skänkt oss i självförsvarets intresse. Vi finna en vedergällningsreaktion rättvis, när vi måste sympatisera med den handlande ur den opartiske iakttagarens synpunkt — alltså bortsett från våra egna intressen. På samma sätt finna vi vår egen sak rättvis, när vi tro, att en fullt initierad och fullt opartisk iakttagare måste gilla vårt handlingssätt. Överensstämmelsen med en tänkt opartisk domares värdering spelar ju hos Smith samma roll som maximens duglighet att tjäna som allmän lag hos Immanuel Kant. Med andra ord: en akt av vedergällning synes oss rättfärdig, när den handling, som den riktar sig mot, synes oss vara »a proper object of resentment».² Alltså: när situationen är sådan, att en aggressiv reaktion synes oss vara den riktiga reaktionen på densamma.

Utifrån dessa synpunkter tager Adam Smith ställning till Humes teori om samhällsintresset som rättsidéernas primus motor. Deras sociala nödvändighet betonar han så energiskt som möjligt. Ett

¹ A. a. 1 s. 82. I denna »disposition of mankind, to go along with all the passions of the rich and the powerful» ser Smith grunden till ståndsdifferentieringen, »the distinction of ranks, and the order of society» (s. 85). — Att hela denna sociologiska tankegång är en generalisering av en bestämd aktuell samhällstyp, torde vara ganska tydligt. Överst står en rik och mäktig aristokrati, vars levnadsstandard ter sig som det öppnådda målet för övriga samhällsmedlemmar. Längst nere på rangskalan kommer fattigfolkets stora ringaktade och negligerade massa, och mellan dessa båda motpoler befinner sig den framåtsträvande medelklass, som söker att förbättra sin ekonomiska ställning för att därigenom förvärva högre social prestige. Den anglosaxiska bourgeoisie som social typ har tydligen varit utgångspunkten för Smiths allmänna reflexioner över förvärvssträvandets psykologi.

² A. a. 1 s. 133.

samhälle kan existera, även om ingen välgörenhet existerade, men utan rättvisa vore det dömt till undergång. Rätten är »the main pillar that upholds the whole edifice. If it is removed, the great, the immense fabric of human society, that fabric which to raise and support seems in this world, if I may say so, to have been the peculiar and darling care of Nature, must in a moment crumble into atoms».¹ Men vi måste här som på det biologiska området skilja mellan verkande orsak och ändamålsorsak. I en levande organism är allt på ett fulländat sätt anpassat efter »the two great purposes of nature, the support of the individual, and the propagation of the species».² Men vi föreställa oss icke, att de olika organen fungera i avsikt att tjäna cirkulationen eller digestionen. Däremot göra vi oss ofta skyldiga till denna förväxling, när vi söka tolka psykiska och sociala fenomen. »When by natural principles we are led to advance those ends which a refined and enlightened reason would recommend to us, we are very apt to impute to that reason, as to their efficient cause, the sentiments and actions by which we advance those ends».³ Förnuftet inser, att rättens uppehållande är socialt nödvändigt. Alltså, menar man, motiveras tanken på rättvisan av intresset för samhällets uppehållande. Men denna förklaring vilar enligt Smith på en psykologisk felsyn; det är icke tanken på samhällsnyttan, som ursprungligen bestämmer vår värdering av vedergällningsakternas riktighet och rättfärdighet. Utan drivkraften är en omedelbar social känsla, en »fellow-feeling» för den person, vars intressen blivit kränkta. Vi harmas med honom och sympatisera med hans krav på vederlag. Även de enfaldigaste och tanklösaste reagera på detta sätt, när de bevittna handlingar av svek och trolöshet och orättvisa. Men få människor hava reflekterat på rättvisans nödvändighet för samhällets existens, hur uppenbar än denna nödvändighet synes vara.⁴

Parallellen är ganska tydlig. Som socialekonomisk tänkare låter Adam Smith individernas egennyttiga strävanden resultera i nationalinkomstens högsta möjliga stegring och gynnsammast möjliga distribution. Som etiker och rättsfilosof ser han i den elementära

---

¹ A. a. 1 s. 146—147.

² A. a. 1 s. 147.

³ A. a. 1 s. 148.

⁴ A. a. 1 s. 152.

reaktionsmekanism, varur rättsidéerna utvecklas, den kraft, som uppehåller »the immense fabric of human society». I båda fallen möta vi samma tanke på en objektiv ändamålsordning, där individernas subjektiva ändamål tjäna som redskap till förverkligandet av högre syften.

2.

Adam Smiths sociala ändamålslära står, som ofta framhållits, i nära samband med en dominerande tendens i 1700-talets världs-åskådning, som i hög grad behärskat det engelska tankelivet. De-isternas naturliga religion motiverade Gudstron med hänvisningar till naturens ändamålsenlighet. I Shaftesburys harmonilära får denna optimistiska syn på naturens ordning sitt mest entusiastiska uttryck; i Popes Essay on Man förkunnas, att allt som händer och sker står i tjänst hos den gudomliga visdomens planer:

All nature is but art unknown to thee,
All chance, direction which thou canst not see.
All discord, harmony not understood;
All partial evil, universal good;
And, spite of pride, in erring reason's spite,
One truth is clear, Whatever is, is right.

Även på det sociologiska området återkommer i upplysningslitteraturen samma teleologiska grundåskådning. Det skulle utan tvivel vara en tacksam uppgift att systematiskt undersöka tidevarvets politiska, ekonomiska och historiefilosofiska litteratur ur teodicémotivets synpunkt; här skall jag endast anföra ett par exempel på denna tankegång. Den tyske statistikern Süssmilch, demografiens grundläggare, ser i de befolkningsstatistiska data bevis på samma gudomliga ordning, som vi studera i naturens ekonomi. Quesnay, fysiokraten, skiljer mellan fysiska och moraliska sc. sociala naturlagar; båda äro inrättade av det Högsta Väsendet och åsyfta att realisera de skapade varelsernas högsta möjliga lycka. De äro oföränderliga och fullkomliga, »immuable et irréfragibles et les meilleurs lois possibles».¹ I den unge Turgots båda historiefilosofiska

---

¹ Jfr G. Aspelin: Framstegsidén i franskt tankeliv från Descartes till Condorcet, ett bidrag till sociologiens problemlistoria s. 114.

Sorbonnediskurser genomföres en teleologisk tolkning av släktets utvecklingsgång. Sålunda uppfattas barbariet som ett nödvändigt led i realiserandet av den högsta möjliga kulturen; om förnuftets tidsålder inträtt tidigare, hade mänskligheten blivit oförmögen till vidare framåtskridande.¹ Och han förklarar, att de elementära lidelserna tjäna till att utbilda finare och ädlare känslor liksom häftiga jäsningsprocesser frambringa ädelt vin.²

Mot bakgrunden av dessa tidstypiska föreställningskomplex framträder läran om »den osynliga handen» i sin rätta belysning. Adam Smith är själv övertygad bekännare av tidevarvets deistiska förnuftsreligion; Naturen och Försynen äro hos honom nära nog synonyma begrepp; det naturliga eller naturenliga är i hans språkbruk ekvivalent med det i sig riktiga och goda.³ Liksom århundradets deistiska filosofi såg den gudomliga visdomens spår i naturens hushållning, ser Smith dess verkningar i den ändamålsenliga ordning, varigenom individernas egennyttiga och sympatiska viljetendenser omedvetet befrämja det helas intresse — trots alla förmättna försök av furstar och statsmän att ingripa i Naturens arrangemang.

Var och en, som läst *Wealth of Nations*, har observerat, hur Adam Smith gång på gång betonar motsättningen mellan »den naturliga frihetens system» och de faktiska samhällsförhållandena. Han försummar aldrig ett tillfälle att påpeka »deviations» från den normala utvecklingen. Så långt överensstämmer han fullkomligt med den samtida franska samhällskritiken; den naturliga ord-

¹ A. a. s. 148.

² A. a. s. 144.

³ Här några typiska exempel ur *Theory of moral sentiments*:

»It was, it seems, the intention of Nature, that those rougher and more unamiable emotions, whiche drive men from one another, should be less easily and more rarely communicated» (s. 56).

»As to love our neighbour as we love ourselves is the great law of Christianity, so it is the great precept of Nature to love ourselves only as we love our neighbour» (s. 32).

(Om mordets bestraffande.) »And with regard, at least, to this most dreadful of all crimes, Nature, antecedent to all reflection upon the utility of punishment, has in this manner stamped upon the human heart, in the strongest and most indelible characters, an immediate and instinctive approbation of the sacred and necessary law of retaliation» (s. 117).

»As every man doth, so shall it be done to him, and retaliation seems to be the great law which is dictated to us by Nature» (s. 138).

ningen är även hos honom det ideella mönster, som lägges till grund för prövningen av existerande institutioner. Men å andra sidan får man icke förbise den socialkonservativa tendens, som föreligger i hans politiska ställningstagande och som förbjuder oss att utan vidare karaktärisera honom som en samhällskritiker i den radikala upplysningens anda.

I *Wealth of Nations* förekommer en kritik av Quesnay, som är av särskilt intresse i detta sammanhang. Smith vänder sig där mot den franske ekonomens abstrakta samhällsideal, som han jämför med överdrivet rigoristiska teorier på det medicinska området. Quesnay, som själv var »a very speculative physician», synes föreställa sig, att samhällsorganismens sundhet förutsätter »the exact regimen of perfect liberty and perfect justice». Men betydelsen av de politiska missgreppen och missförhållandena får icke överdrivas. »If a nation could not prosper without the enjoyment of perfect liberty and perfect justice, there is not in the world a nation which could ever have prospered. In the political body, however, the wisdom of nature has fortunately made ample provision for remedying many of the bad effects of the folly and injustice of man; in the same manner as it has done in the natural body for remedying those of his sloth and intemperance».¹

Å andra sidan gör sig Smith inga illusioner beträffande frihetsidéns möjlighet att praktiskt realiserars. »To expect, indeed», skriver han »that the freedom of trade should ever be entirely restored in Great Britain, is as absurd as to expect that an Oceana or Utopia should ever be established in it».²

En författare med denna optimistiska tro på vis mediatrix naturae och denna resignerade hållning gentemot idéernas förmåga att omsättas i praxis borde vara disponerad för en allmänt konservativ tankegång. Och en sådan framträder otvivelaktigt hos den ekonomiska liberalismens lärofader, betydligt starkare än man i allmänhet gjort gällande.

Denna tendens spelar en mindre roll i *Wealth of Nations*; man märker den framför allt i betonandet av försiktighetens och moderationens nödvändighet vid övergången från ett merkantilistiskt

---

¹ Smith: *Wealth of Nations* 2 s. 172.

² A. a. 1 s. 435.

system till en mera liberal handelspolitik.¹ Klarare framträder den i det avsnitt av *Theory of moral Sentiments*, som bär titeln *Of the Character of Virtue* och som först inflöt i verkets sjätte upplaga av år 1790. Där behandlar han det goda medborgarskapets begrepp och utvecklar synpunkter, som föra tanken till den brittiska konservatismens klassiska manifest, Edmund Burkes *Reflections on the Revolution in France*.

Smith ställer två politiska karaktärstyper mot varandra. Å ena sidan står »the man of humanity and benevolence». Han respekterar individernas och ännu mera ståndens och korporationernas en gång fastställda rättigheter. Han nöjer sig med att modifiera missförhållandena, när de icke kunna upphävas utan våldsamma medel. Och han följer »Platons gudomliga regel» att aldrig bruka våld mot sitt land lika litet som mot sina föräldrar. Han anpassar sina åtgärder efter folkets hävdvunna vanor och föreställningssätt, »the confirmed habits and prejudices of the people».² Gentemot honom står den politiker, som framförallt vill ordna och dirigera efter sitt eget huvud och pressa in samhällslivet i ett rationellt schema.³ Han kan vara en oppositionsledare, som kommer till makten, sedan han berusat sina anhängarmassor med den imaginära skönheten i hans nya system. Han kan också vara en kunglig eller kejsrerlig reformator; bland alla politiska spekulanter äro suveräna furstar nära nog de farligaste. En sådan »man of system» inbillar sig, att han kan ordna medlemmarna av ett stort samhälle, som han dirigerar pjäserna på sitt schackbord. Han har stirrat sig blind på sina nya ideella projekter; han vill realisera dem med ett slag och tvinga alla motspänstiga viljor till underkastelse. Men detta är den högsta

---

¹ A. a. 1 s. 433.

² Smith: *Theory of moral Sentiments* 1 s. 410.

³ Jfr polemiken i *Wealth of Nations* mot »the statesman who should attempt to direct private people in what manner they ought to employ their capitals» (1 s. 421).

Jfr även karaktäristiken av merkantilismens store finanspolitiker Colbert: »The industry and commerce of a great country he endeavoured to regulate upon the same model as the departements of a public office; and instead of allowing every man to pursue his own interest his own way, upon the liberal plan of equality, liberty and justice, he bestowed upon certain branches of industry extraordinary privileges, while he laid others under as extraordinary restraints» (2 s. 162).

grad av övermod; reformatorn upphöjer sitt eget omdöme till högsta måttstock för rätt och orätt.

I Burkes Reflections — även den publicerad år 1790 — möter man samma motsättning, som Adam Smith skisserat i sina båda statsmannatyper. »The spirit of system» representeras här av de franska revolutionärerna, som nonchalera historiens dyrköpta erfarenheter och vilja grunda staten på ett a priori uppkonstruerat schema. Den rätte statsmannen hos Burke motsvarar fullständigt Adam Smiths »man of humanity and benevolence». Han reformerar alltid i anknytning till sitt folks traditioner. Framförallt undviker han alla våldsamma ingrepp i bestående egendomsordning. Han följer naturens egen metod, det vill säga, han rättar sitt handlingsätt efter den organiska utvecklingens egna lagar.

Men dessa paralleller få icke skymma blicken för de väsentliga olikheterna mellan Adam Smiths och Burkes sociala värderingssätt.

Smiths relativt konservativa hållning dikteras ej av någon förkärlek för det traditionellt givna som sådant. Hans ovilja mot radikala nyhetsmakerier, mot »the spirit of innovation», dikteras huvudsakligen av tvänne motiv. Först och främst av hans människovänliga läggning; bryska förändringar äro honom osympatiska, emedan de kännbart träffa de individer, vilkas intresse är förenat med de hävdvunna institutionernas vidmakthållande. Karaktäristiskt nog framställer han den försiktigt konservative statsmannen som humanitetens och välviljans representant; han tager hänsyn till människorna och deras konkreta intressen, medan den radikale systembyggaren utan betänkannde offerar dem på den abstrakta doktrinarismens altare. För det andra av hans tro på naturens förmåga att ordna allt på bästa sätt; i ljuset av denna religiöst färgade tro te sig de mänskliga missgreppen relativt betydelselösa. Framåtskridandet låter sig icke hämmas, även om oförnuftiga samhällsinstitutioner till en tid kunna snedvrída dess kurs eller minska dess tempo. Alltså bör man undvika att söka dirigerá samhällsprocessens faktiska inriktning utan låta naturen ha sin gång. Ej heller bör man bryskt korrigera resultatén av äldre tiders missriktade politik; naturen lyckas i regel bäst själv att neutralisera de olägenheter, som den mänskliga fåvitskheten framkallat.

Adam Smiths ekonomiska liberalism är sålunda i sin praktiska tillämpning närmast besläktad med den konservatism av speciellt

anglosaxisk typ, för vilken omsorgen om individernas frihet är ett dominerande intresse. Onekligen är skillnaden ganska stor mellan mästarens egen politiska inställning och den smithianism, som bekämpades av romantikens socialfilosofer och som förenades med Benthams utilistiska rättslära hos anhängarna av »the radical philosophy». I praktiken kommer Smith ganska nära den historiska skolans ideal av organisk utveckling i nära anslutning till det traditionellt givna, hur skarp den principiella motsättningen än må vara mellan hans individualism och dess organiska socialteori.

Men å andra sidan innehåller läran om den osynliga handen ett moment, som kan utvecklas i riktning mot en radikalt demokratisk tankegång. Adam Smiths polemik riktar sig mot idealet av en välfärdsstat, som vill dirigera undersåtarnas handlingar i avsikt att befrämja deras högsta möjliga lycka. För den absolutistiska statsuppfattningen i dess konsekventa form ledes det sociala skeendet från ett centrum, suveränens vilja, som tänkes inriktad på förverkligandet av ett välståndsoptimum. Situationen blir densamma, vare sig den högsta makten motiveras med obligationsrättsliga analogier i fördragsteoriens stil (Hobbes) eller tänkes i analogi med den romerska familjerättens patria potestas (Filmer). När Adam Smith hävdar tanken på en prestabilerad harmoni mellan individernas strävanden och det sociala intresset, innebär detta, att summan av individerna s. a. s. övertager suveränens roll som det sociala skeendets agerande subjekt. De förhålla sig, som om de avsåge att realisera det allmänna bästa. Deras privata välfärdssträvanden gravitera mot det socialt gynnsammaste tillståndet; deras omedelbara reaktioner mot rättskränkningar och övergrepp fungera som om de bestämdes av reflektion över samhällsnyttans fordringar. Sålunda blir varje samhällsmedlem omedvetet vad den upplysta despotiens statsmän ville vara, det offentliga intressets tjänare. Mot denna sociala uppfattning korresponderar helt naturligt idealet av en folkstat, där varje medborgare deltagar i »statsviljans» bildande och där de gynnsammast möjliga institutionerna framgå som resultat av meningarnas fria konkurrens. Den tro på harmoni mellan individens och samhällets intresse, som ligger till grund för den ekonomiska liberalismen, kan tydligen med samma rätt åberopas som argument för politisk demokrati.

F R E D L Ö S H E T E N

NÅGRA RÄTTSHISTORISKA OCH
FILOLOGISKA SYNPUNKTER

AV

TORSTEN WENNSTRÖM

Fredlösheten — dess begrepp och terminologi — är ett i såväl språkligt som rättshistoriskt hänseende alltför omfattande ämne för att här bli föremål för någon fullständig behandling. Min avsikt är blott att med rättshistoriska och språkliga fakta, hämtade väsentligen från nordiskt område, söka belysa några grunddrag i institutets utveckling och i samband därmed betydelseutvecklingen hos några ord, som i våra landskapslagar användas för att beteckna detta begrepp.

Inom den germanska straffrätten intar fredlösheten en så central plats, att man med Wilda¹ utan överdrift torde kunna påstå, att hela uppfattningen av germansk straffrätt väsentligen beror på vilken plats och innebörd man tilldelar detta institut. Grundvalarna för den germanska straffrätten äro självhämnd och böter, dödsstraff och fredlöshet. Men det inbördes förhållandet mellan dessa straffarter är alltjämt mycket omtvistat, delvis beroende på att de germanska rättskällorna uppvisa så skiftande bestämmelser, att det är svårt att urskilja de för dem en gång gemensamma och i viss mening ursprungliga grunderna. Fredlöshetens problem kan lösas endast genom samverkan mellan filologi och rättshistoria. Litteraturen i ämnet visar, hur forskare, som följt endast en av dessa vägar, farit vilse.

Innan vi ingå på den språkliga undersökningen av den fornsvenska terminologien för begreppet fredlöshet, skola vi lämna en orientering över begreppet från rättshistorisk synpunkt.

Fredlöshet betecknar i stort sett uteslutning ur samhället och avsaknad av den fred, som detta förmår skänka åt en person till liv och egendom. Några olika arter av fredlöshet skola i det följande omtalas. Men innan vi betrakta institutets utveckling och tillämpning, skola vi dröja något vid de olika åsikter om fredlös-

---

¹ Wilda, D. Strafrecht d. Germ. 1842 s. 278.

hetens uppkomst och ursprung, som lysa igenom olika forskares framställning.

I huvudsak kunna fyra olika uppfattningar särskiljas. Tidigast framställd torde den mening vara, som Wilda² karakteriserar på följande sätt: »Während die Friedloslegung in den späteren Quellen des deutschen Rechts als die Strafe für schwere Verbrechen erscheint, wird sie in unsern Volksrechten fast nur als ein Zwangsmittel gegen den, welcher in einer bedeutenden Sache beharrlich sich weigerte zu Rechte zu stehen, oder sich sonst als ungehorsam erwies, erwähnt. Diese Bedeutung der Friedloskundigung hat man gewöhnlich beibehalten.» Ungefär denna ståndpunkt intaga även Amira och Matzen,³ vilka betrakta fredlösheten såsom ett väsentligen subsidiärt straff i stället för böter, framtvingad genom offentligt förfarande.

Wilda och med honom många andra representera en annan uppfattning.⁴ Fredlösheten har framsprungit ur samhällets straffrätt. Så länge det rättsliga förfarandet ännu var privat, hade den förörrättade att välja mellan självhämd och böter. Sökte han samhällets hjälp och utvecklades förfarandet därigenom till ett offentligt, var i den äldsta germanska rätten fredlöshet det vanliga straffet, från vilket den brottslige i äldre tid icke kunde lösköpa sig med böter; senare rätt skiljer mellan två arter av fredlöshet beroende på brottets svårighetsgrad: vid svårare brott kvarstår ovillkorlig fredlöshet, vid mindre svåra en fredlöshet, som kan avlösas med böter.⁵ Fredlösheten skulle alltså vara ett principalt straff fastställt genom offentligt förfarande.

En tredje riktning inom rättshistorien, representerad av Maurer,⁶

² Wilda, a. a. s. 278.

³ Amira, D. altnorw. Vollstreckungsverfahren 1874 s. 44 passim. Nordgerm. Obligationenrecht I 1882 s. 144, 147, II 1895 s. 115 ff. Matzen D. danske Retshist. III 1882 s. 8 ff.

⁴ Wilda, D. Strafrecht d. Germ. 1842 s. 266, 278—313. Nordström, Sv. samhällsförf. II 1840 s. 441—453. Brandt, D. norske Retshist. II 1883 s. 8—17. Brunner, Deutsche Rechtsgesch. I 1887 s. 166 ff. II 1892 s. 590 ff. Winroth, Straffrätt 1889 s. 16 f. Björning, Bötesstraffet 1893 s. 5—9, 17. Hertzberg, Gloss. i Norges g. Love V 1895 s. 676 b utlagr, s. 678 utlegd. His, Strafrecht 1920 s. 445, 461. Hemmer, Straffutmätningen 1928 s. 24 ff., 32, 35, 38.

⁵ Härom exempelvis Brandt, D. norske Retshist. II s. 8. Björning, Bötesstraffet s. 17.

⁶ Maurer, Vorlesungen ü. altnord. Rechtsgesch. V 1910 s. 136 f.

uppfattar fredlösheten som den principala påföljden efter ett privaträttsligt förfarande.

Slutligen har Hippel⁷ framställt en teori, att fredlösheten uppkommit under övergångsperioden från privaträttsligt till offentligt förfarande såsom principalt straff, vilket skulle leda sitt ursprung från utstötande ur ätten och således härstamma från den interna straffrätten, i motsats till dödsstraffet, som skulle tillhöra den externa.

Vid sidan av dessa huvudteorier om fredlöshetens ursprung finnas flera varianter. Nämnas må Bindings med rätta kritiserade uppfattning,⁸ att hos germanerna fredlösheten skulle vara den nödvändiga förutsättningen för självhämd, vilken icke skulle vara rättsligen tillåten under andra omständigheter. Denna teori går stiek i stäv mot alla andra uppfattningar, då den vilar på den alldeles oantagliga grunden, att offentligt förfarande skulle vara äldre än privaträttsligt och att självhämd, eventuellt blodshämnd, alltså skulle vara en blott subsidiär påföljd av ett brott.

Det förefaller, som om företrädarna för dessa olika meningar nått fram till sin uppfattning genom att i vissa fall tämligen ensidigt betrakta de rättskällor, med vilka de främst varit sysselsatta. De flesta framställningar av fredlösheten äro rent deskriptiva och några därjämte komparativa, i det att bestämmelserna om fredlöshet i olika lagar blivit föremål för beskrivning och jämförelse med likartade bestämmelser på andra håll. De ha den styrkan, att de röra sig med ett faktiskt material. Men då detta i regeln representerar olika rättshistoriska skikt och då uråldriga relikter äro i en och samma lagtext blandade med satser från ett yngre rättssystem, kan klarhet om fredlöshetens väsen uppnås endast i samband med insikt i fredlöshetsbegreppets historiska utveckling.

Den föregående framställningen visar, huru vanskligt det är att bilda sig en uppfattning om fredlöshetsinstitutets äldre skeden. Men även då vi vända oss till de yngsta skedena i dess historiska utveckling och alltså borde befinna oss på betydligt fastare grund, möta vi frågor, som besvarats på olika sätt, vilket innebär, att även detta

⁷ Hippel, Deutsches Strafrecht I 1925 s. 40—50.

⁸ Binding, Entstehungsgesch. d. öffentl. Strafe 1909 s. 21. Härtill Amiras översikt av skilda uppfattningar ang. fredlösheten, i D. germ. Todesstrafen 1922 s. 1—4, i Abh. d. Bayerischen Ak. d. Wiss. philos.-philol. u. hist. Kl. XXXI, 3.

skede av fredlöshetens historia är synnerligen dunkelt. De för institutets tidigare utveckling så viktiga frågorna om privaträttsligt eller offentligt förfarande, om påföljd eller formligt straff och om dettas karaktär av principalt eller subsidiärt träda i bakgrunden för problemet, i vad mån fredlöshetsinstitutet rönt påverkan från konungamakten och kyrkan. Ställes saken på sin spets, skulle vi rent av kunna sätta i fråga, om icke fredlösheten uppstått först genom konungamaktens ingripande. Institutet skulle kanske vara alldeles främmande för den uråldriga stam- och bygderätten i landskapslagarna och höra hemma blott i konungsrätten. I striden, huruvida de germanska lagarna representera konungsrätt eller bonderätt (landskapsrätt), har även den meningen med en viss framgång förfäktats,⁹ att den germanska lagstiftningen i det stora hela bör tillskrivas kungligt initiativ eller hövdingastyrelse. Beträffande fredlösheten har framför allt Lehmann¹⁰ velat finna en betydande skillnad mellan den gamla bonderättens ord *fredlös* och det till den kungliga edsöreslagstiftningen hörande ordet *biltoq*. Westman¹¹ framhåller däremot, att konungamaktens bruk av fredlöshet framvuxit på väsentligen nationell grund. Men man torde icke kunna bortse ifrån, att de olika nyanser av fredlöshet, som möta oss i de olika landskapslagarna, bero på en förändring av fredlöshetsbegreppet, vilken har sin orsak i historiskt skilda former, som dock leda sitt ursprung från samma rot.

*

Inför de många olika formerna av fredlöshet såväl i olika rättskällor som även i en och samma text och de därav följande stora svårigheterna att rätt bedöma fredlöshetsinstitutets utveckling¹² inser man betydelsen av att detta institut inställes i ett strängare

---

⁹ T. ex. av Bruno Krusch, Neue Forschungen ü. die drei oberdeutschen Leges: Bajuvariorum, Alamannorum, Ribuariorum 1927, i Abh. d. Gesellsch. d. Wiss. zu Göttingen, philol.-hist. Kl. Neue Folge B. XX, 1.

¹⁰ Lehmann, D. Königsfriede d. Nordgermanen 1886 s. 44 o. passim.

¹¹ Westman, Konung och landskapliga myndigheter i den äldsta svenska rättegången 1908 i Hist. stud. tillägn. H. Hjärne, s. 785 ff.

¹² Se härom t. ex. Amiras äldre framställning i D. altnorw. Vollstreckungsverfahren och Maurers kritik därav i Kritische Vierteljahresschr. f. Gesetzgebung u. Rechtswiss. XVI 1874.

konstruktivt sammanhang. Många stora rättshistoriska och språkliga problem måste först utredas, vilka här icke kunna diskuteras, långt mindre lösas. Min följande framställning blir därför väsentligen kritisk, varur dock något positivt skall framgå, som torde kunna brukas vid uppställandet av ett historiskt-typologiskt system för fredlösheten. Det stora målet att kronologiskt ordna de skiftande bestämmelserna om fredlösheten till ett utvecklingshistoriskt helt kan ännu icke nås, då så många nödvändiga förundersökningar ännu saknas. Under sådana omständigheter kan en arbetshypotes hava ett visst värde, särskilt om den icke blott pekar på några av de många uppgifter, som återstå, utan även visar, vilka vägar som icke synas framkomliga, och de resultat, som vunnits.

Helt naturligt har forskningen utgått från de olika rättskällornas vittnesbörd om fredlösheten. Man löper därvid risken att på måfå eller godtyckligt välja en till synes passande utgångspunkt för fredlöshetens vidare utveckling. Denna risk är så mycket större, som vår uppfattning av rättskällornas ålder och deras inbördes förhållande ännu är mycket dimmig. Trots spridda påpekanden i den språkliga och rättshistoriska litteraturen råder på alltför många håll ännu den oriktiga uppfattningen, att de äldsta bevarade eller tidigast upptecknade rättskällorna skulle återspegla det äldsta rättsskicket. Flera forskare ha på grund av vissa uppteckningars höga ålder låtit förleda sig till att betrakta rättsskicket däri såsom äldre än det rättsskick, som återspeglas av till tiden yngre uppteckningar. Äldre Västgötalagen är upptecknad vid slutet av 1200-talet (omkr. 1285), men denna till våra dagar bevarade handskrift vilar på en lagredaktion från 1200-talets början, tillskriven lagman Eskil (död omkr. 1228). Huvudhandskriften av Yngre Västgötalagen är enligt Schlyter skriven vid mitten av 1300-talet, men dess text redigerad i slutet av 1200-talet. Detta förhållande hindrar dock icke, att Yngre Västgötalagen innehåller flera stadganden, som bevisligen äro ålderdomligare än den Äldre Västgötalagens.¹³ Vända vi oss från det svenska till det nordiska eller germanska området, finna vi likaledes många rättshistoriska slutsatser byggda på falska premisser om förhållandet mellan lagbudens och själva uppteckningarnas ålder. Sålunda skriver Björling: »Den isländska Grágás,

¹³ Härom Beckman, Studier till Västgötalagarnas historia 1912, i Arkiv f. nord. filol. n. f. 24, 26. Westman, Den svenska nämnden 1912 s. 224.

som bland de nordiska rättsböckerna återgiver det äldsta rättstillståndet». ¹⁴ De båda bevarade huvudhandskrifterna till Grágás, nämligen Konungsbók och Stadarhólsbók, äro upptecknade vid slutet av 1200-talet liksom Äldre Västgötalagen och den norska Gulatingslagen. Att några rättsbud i Grágás möjligen kunna föras tillbaka till den lag, som på uppdrag av det isländska alltinget utarbetats och av detta godkänts år 1118, den s. k. Haflidaskrá, som icke är bevarad, är utan betydelse, då det är ett historiskt faktum, att den isländska rätten har utvecklats ur den äldre norska rätten, »af hvilken den ældre islandske danner en mindre oprindelig udgrening». ¹⁵ Flera exempel på detta betraktelsesätt skulle kunna nämnas. Skall en säker grund kunna läggas för rättshistoriens kronologi måste forskningen frigöra sig från uppfattningen, att en äldre uppteckning med nödvändighet återspeglar äldre rättsskick än en yngre uppteckning.

En annan brist i den rättshistoriska forskningen över äldre germansk rätt är, att man på åtskilliga håll förbisett de ytterst viktiga bidrag som studiet av primitiv rätt kan skänka. Denna uraktlåtenhet eller detta förbiseende har lett till rättshistoriska slutsatser, som kunna betecknas såsom främmande för såväl primitiv rättsuppfattning som psykologiska fakta. När en sådan forskare som Kulischer vill belysa vissa sidor av mosaisk rätt griper han stundom med orätt till Hammurabis lagar. ¹⁶ Den jämförande rättshistorien måste främst röra sig med samma kulturskeden hos olika folk, icke med deras äldsta bevarade rättskällor. Vi anföra ett allmänt exempel, tillämpligt även för germansk rättshistoria: Hammurabis babyloniska lagar från omkr. år 2100 f. Kr. tillhöra ett betydligt yngre kulturskede än den rätt, som skildras i Tacitus Germania (år 98 e. Kr.); de kunna jämföras först med den senare medeltidens tyska straffrätt; medan den arabiska straffrätten före Mohammed är till tiden ett halvt årtusende yngre men i kulturellt avseende primitivare än rätten i Germania. ¹⁷

Primitiv rätt visar oss människan icke såsom individ utan så-

¹⁴ Björling, Bötesstraffet 1893 s. 9.

¹⁵ Hertzberg, i Norges g. Love V 1895 s. 676 b.

¹⁶ Kulischer, Untersuchungen ü. d. primitive Strafrecht 1903, i Zeitschr. f. vergleich. Rechtswiss. XVI s. 417 ff. XVII s. 1 ff. (särskilt XVI s. 462).

¹⁷ Hippel, Deutsches Strafrecht I 1925 s. 38.

som medlem av en familj eller en ätt, som mot fientliga makter för en hård kamp för tillvaron. Kravet på solidaritet är därför starkare än individens intressen men sammanfaller delvis därmed. Med denna utgångspunkt blir allt tal om privaträttsligt förfarande en abstraktion. Men då vi icke kunna vara utan en beteckning för det förfarande, som bildar motsatsen till samhällsmaktens official-inskridande, bibehålla vi termen med denna reservation.

Kampen för tillvaron tvingar ätten att hålla samman och skänka sitt skydd åt varje medlem, som icke begått sådana gärningar, att de medföra utomordentliga risker för ätten. För brott begångna av en familjemedlem och riktade mot en annan familjemedlem utkräves vanligen intet straff. Lusten att bevara åt ätten en kamp- och handlingsduglig man förbjöd hans utstötande därur, och hagemenskapen hindrade ju uttagande av böter. Därför blir det förakt, som drabbar den skyldige, i de flesta fall straff nog. I svårare fall leder detta till att ingen vill tala med brottslingen, ingen vill sitta vid samma bord som han eller dricka ur samma krus, ingen vistas i samma tält som han.¹⁸ Detta kan medföra, att brottslingen självmant lämnar sin familj och sin ätt. I själva verket leder ju detta förfarande till samma resultat som utstötning ur ätten. Detta senare mera aktiva förfarande spelar icke så stor roll vid brott inom en familj och inom en ätt, som då en medlem av en ätt bryter friden i en annan ätt. Faller brottslingen på bar gärning, kan saken vara utagerad därmed. Men undkommer han, blir det en viktig fråga, hur hans ätt ställer sig till honom. Man kan försvara honom eller utstöta honom. För båda eventualiteterna gälla reglerna »en för alla och alla för en» och att »den icke haver fä, han böte med kropp». Behåller ätten brottslingen i sin krets, övertar den därmed hela ansvaret för hans brott. Utstötes han, kan ätten gå fri från allt ansvar, under förutsättning att den avbryter alla förbindelser med brottslingen, så att ingen ger honom ett mål mat eller skydd för natten. Den utstötte får då irra omkring, tills han faller för hämnaden eller själv lyckas finna ett medel att försona sig med sina fiender. Formerna för brottslingens fördrivande ur ättens skydd kunna växla, men man torde icke kunna säga, att ätten måste formligen förfölja honom, ännu mindre vara skyl-

---

¹⁸ Kowalewsky, Heutige Sitte u. altes Recht II 1886 s. 125. Steinmetz, Ethnolog. Studien z. ersten Entwicklung d. Strafe II 1894 s. 344—345.

dig att hjälpa till med att döda honom. Att döda en fiende är icke förbjudet, men att direkt avrätta en brottsling, som tillhör eget samhälle, är främmande för primitiv uppfattning. De olika äldre formerna för dödsstraffets verkställande återspegla denna åsikt.¹⁹ Från en synpunkt betraktat ter sig dödsstraffets verkställande, som om man åt den dömden ville lämna en möjlighet öppen att undkomma, från en annan synpunkt, som om man åt dödsstraffet ville giva det karaktären av tillfällighet eller slump.²⁰ Därjämte för-tjänar det förhållande beaktas, att dödsstraffet verkställas av en uppeggad folkmassa, såsom t. ex. vid gatlopp, varigenom ett divisionsansvar uppkommer, vilket icke påvilar någon enskild. Hos vissa folk finnes nämligen den föreställningen, att den som dödar en brottsling, genom denna handling på sig sjäiv överflyttar brottslingens hela skuld och därigenom blir inför högre makter ansvarig för dennes brott. Åtskilligt av dylika föreställningar ligger bakom föraktet för senare tiders bödel.

*

Anlägga vi nu dessa synpunkter på fredlöshetsinstitutet och komplettera vi dessa primitiva förhållanden med dem, som vi kunna iakttaga i de nordiska rättskällorna, synes dess utveckling på nordisk botten hava varit ungefär följande.

Beträffande fredlöshetens förekomst och dess olika former hänvisas för svensk rätt till Hemmer,²¹ för norsk och isländsk rätt till R. Keyser, Fr. Brandt, Amira, Maurer och Heusler²² samt för dansk

¹⁹ Amira, D. germ. Todesstrafen 1922 passim, i Abh. d. Bayerischen Ak. d. Wiss. philos.-philol. u. hist. Kl. XXXI, 3. Jfr att enligt grekisk uppfattning erinyerna förfölja endast den som utgjutit befryndat blod; i Aischylos Orestis förfölja de Orestes men lämna Klytimestra i fred.

²⁰ Exempelvis »stenande vid sjöstranden», »utdrivande i ett kärr», »levande begraven med något litet obetydligt redskap att taga sig upp ur den igen-skottade graven», »hängning med vidja, som möjligen icke åtsnördes om delikvarens hals».

²¹ Hemmer, Straffutmätningen 1928 s. 24 ff.

²² Keyser, Efterladte Skr. II, 1 1867 s. 359 ff. Brandt, D. norske Retshist. II 1883 s. 8 ff. Amira, D. altnorw. Vollstreckungsverfahren 1874 s. 1—229. Nordgerm. Obligationenrecht II 1895 s. 115 ff. Maurer, Vorlesungen ü. altnord. Rechtsgesch. V 1910 s. 136 ff. Heusler, D. Strafrecht d. Isländersagas 1911 s. 124 ff.

rätt till Matzen och Steenstrup.²³ I övrigt hänvisas till Schwerin²⁴ med där citerad litteratur samt till His.²⁵

I motsats såväl till Wilda och hela hans skola som även till Maurer²⁶ torde vi kunna utgå ifrån ett något så när ursprungligt skede, under vilket fredlösheten var av två slag, en strängare, exemplifierad av isl. *skóggánger*, och en mildare form, exemplifierad av fno. *útlegð*. Båda formerna ha, såsom Maurer framhållit, sin rot i ett privaträttsligt förfarande, en uppfattning som även Hippel står nära. Den strängare fredlösheten har ursprungligen varit den principala påföljden av ett svårare brott, medan den mildare formen torde böra betraktas såsom ett subsidiärt straff. Germanska lagar omtala så många fall av fredlöshet förknippad med privaträttsligt förfarande, att man i likhet med Maurer kan påstå, att fredlösheten funnits, långt innan samhället tog detta straff i sin tjänst.²⁷ Dessa, så vitt vi kunna iakttaga, äldsta former av fredlöshet inneburo, att ätten eller stammen ställde sig passiv gent emot den fredlöse. En plikt att hjälpa till med att förfölja och dräpa honom torde icke ha förefunnits för andra samhällsmedlemmar än möjligen den förorättade och dennes egen ätt. Ej heller torde med det äldre förfarandet varit förbundet någon flyktfrist, liknande den vi känna från senare tider. I äldre tid inträdde fredlösheten oberoende av föregående dom utan helt enkelt ipso facto och vid bar gärning.

Detta slag av omedelbart på brottet inträdande fredlöshet kan tydligt iakttagas bakom Äldre Västgötalagens bestämmelser om rättegångsförfarandet vid dråp. Dråparen har omedelbart efter begången gärning satt sig i säkerhet genom flykten, vilket motsvarar den äldre fredlösheten. Sedan infinner han sig till tinget och anholder om *griþ*, d. v. s. fred och säkerhet. Ordet betecknar här liksom i isl. och fno. lagar speciellt den tillfälliga lejd och säkerhet till liv och lem, som för tillfället gavs åt den brottsling, som hade förverkat sin frid. Egentligen betecknar ordet den rätt till person-

²³ Matzen, D. danske Retshist. III 1882 s. 8 ff. Steenstrup, Fredlös i Hist. Tidskr. (da.) 10 R. bd 1, 1930—31.

²⁴ Schwerin, i Hoops reallex. art. Friedlosigkeit.

²⁵ His, D. Strafrecht d. Friesen im Mittelalter 1901 s. 174 ff.

²⁶ Maurer, särskilt hans rec. av Amiras Vollstreckungsverfahren, i Krit. Vierteljahresschr. XVI s. 85.

²⁷ Schwerins rec. av Heusler, D. Strafrecht d. Isländersagas 1911 s. 494, 503 i Zeitschr. d. Savigny-Stift. f. Rechtsgesch. Germ. Abt. XXXIII, 1912.

lig säkerhet och skydd, vilken tillförsäkras en »utböling», en utomstående, som t. ex. i egenskap av främling eller tjänare vistas i en annans hus och således icke tillhör ätten. Den fredlöse var i pregnant mening utomstående. I övrigt tillhör fredlöshetsförfarandet i Västgöotalagen ett jämförelsevis ungt stadium i fredlöshetsinstitutets historia.

Ur den äldre formen av omedelbart och utan dom inträdande fredlöshet, varvid samhället i stort sett förhöll sig passivt, utvecklades tydligen ett fredlöshetsförfarande inför menigheten och genom dess deltagande. Brottsslingen dömdes av tinget, och samhällets medlemmar måste delta i förföljandet eller bortdrivandet av den fredlöse samt avhålla sig från att på något sätt hjälpa honom.

Något senare tillkomma bestämmelser om straff för dem, som bereda den fredlöse en lättnad i hans tunga lott genom att hava samvist med honom, genom att lämna honom medel till livsuppehållet eller genom att hysa honom. I samband med denna utveckling står även införandet av bestämmelser om en flyktfrist för den fredlöse att sätta sig i säkerhet.

Den äldre fredlösheten är lokalt starkt begränsad, så att den fredlöse måste lämna endast häradet eller lagsagan. Först långt senare förekommer fredlöshet över hela riket i samband med utvecklingen av konungens och kyrkans makt.

Befrielse från fredlösheten torde redan i äldsta tid kunnat vinnas genom försoning med den förorättade och dennes ätt. Vi skola här ej ingå på tvistefrågan, om det var den förorättade, som skulle förklara sig villig att mottaga t. ex. böter, eller om det var brottsslingen, som måste erbjuda dem.²⁸ Viktigare är i detta sammanhang frågan om ättens deltagande i försoningen, t. ex. därigenom att denna erlade en del av böterna. Då goda grunder finnas för antagandet, att redan i äldsta tid funnits två former av fredlöshet, en svårare och en mildare, följer därav, att ätten deltagit ge-

²⁸ Brandt och Aubert anse, att vid utlegdarmål den förorättade hade att välja mellan fredlöshet och hämnd eller böter; Keyser och Amira mena, att det var brottsslingen, som hade att välja mellan att erlægga böter eller utsätta sig för hämnd; Maurer framhåller, att avgörandet äldst berott på båda parterna, men att det under den period, som återspeglas av rättsböckerna, låg i brottsslingens hand. Härom Maurer i Krit. Vierteljahresschr. XVI s. 84. Märk lagarnas uttryck *bjuda böter* vid sidan av *vilja de mottaga böter*.

nom att betala ättbot åtminstone vid den mildare fredlösheten. Ättbotsinstitutet omtalas redan av Tacitus, och dess förekomst kan alltså icke brukas för att fixera några tidsgränser i fredlöshetens äldre historia. Men det är en faktor av största betydelse i dess senare skede, vilken kan bidra till en datering av vissa förhållanden under fredlöshetens senaste perioder.

Fredlöshetens samband med självhämnaden är alltjämt outrett. Enligt en äldre, numera övergiven uppfattning var självhämnad den ursprungligen enda formen för räfst med en brottsling. Th. Mommsen omfattar denna åsikt och har givit den följande formulering: »Der Fortschritt von der Selbstverteidigung und der Selbstrache zum Gesamtschutz und zur staatlichen Strafe ist die Geschichte der Menschheit».²⁹ Åtskilliga författare ställa kronologiskt självhämnaden vid sidan av fredlösheten. Även om det torde vara förspild möda att söka bevisa deras inbördes förhållande i äldsta tider, torde man med rätta kunna påstå, att fredlöshetens utveckling hänger samman med självhämnadens. Redan Wilda har antytt detta: »Der Ausspruch des Gerichts war nicht eine, nach Erwägung der That in allen ihren einzelnen Momenten und Schattirungen, den leitenden Rechtsgrundsätzen gemäss ermessene Straffestellung, sondern mehr eine Verkündung der in dem Rechte selbst und besonders in dem Gesetzbuch ausgesprochenen Folge der That. Wir möchten sagen, That und Strafe standen mehr in einer unmittelbaren, als erst durch das Urtheil vermittelten Verbindung. Es zeigt sich dieses darin, dass, wenn eine Missethat vor der versammelten Gemeinde begangen wurde, es zu einer Rechtsverhandlung eigentlich nicht weiter kam, eines Urtheiles nicht bedurfte, sondern der Thäter wurde, wenn er nicht sogleich entkam, ergriffen und als ein ergriffener Friedloser erschlagen.»³⁰

På en tid, som ligger långt före våra äldsta rättskällor, samverkar den äldre stränga fredlösheten med en hatkänsla, som framdriver självhämnad utan mått och begränsning, till att förinta den brottsliga liv och egendom. Ett senare skede i rättsutvecklingen betecknas därav, att självhämnad är tillåten blott vid bar gärning och vid hastigt mod, och detta motsvaras av en fredlöshet, som utan dom inträder blott vid bar gärning.

²⁹ Th. Mommsen i *Zum ältesten Strafrecht der Kulturvölker* 1905 s. 2.

³⁰ Wilda, *D. Strafrecht d. Germ.* 1842 s. 307.

Så länge bogemenskap var regeln, kunde den förorättade tillägna sig blott en ringa del av det lösöre, som möjligen kunde anses tillhöra brottslingen personligen.³¹ Utan släktfejld kunde den förorättade icke komma åt något slags egendom, och om fejden ej bilades genom böter, stod han med lika tomma händer, antingen han hämnades på brottslingen eller denne blev fredlös. Betänka vi, vilken ställning jordegendomen intog i den gamla bonderätten, blir det i högsta grad osannolikt, att den fredlöse skulle kunna förverka jord, som egentligen icke var hans utan ättens. Först om ätten tog sig an den fredlöses sak, kunde den gå miste om sin fasta egendom, och det synes sannolikt, att i äldre tid ättboten uppkommit såsom en lösepenning för den jord, som ätten kanske under andra omständigheter skulle gått miste om. Det som tvingade ätten att erlægga böter, kunde naturligtvis vara dess håg att åt sig rädda en dugande man, som begått ett brott; men risken för ättfejld och därmed följande förödelse samt därjämte lusten att rädda sitt eget skinn torde ha varit en minst lika stark drivkraft. I de bevarade rättskällorna kunna vi tydligt urskilja de båda alternativ, som en ätt hade att välja mellan, då en av dess medlemmar begått ett brott möt en utom ätten stående: fredlöshet eller ättbot (vid mindre brott även enkla böter, till vilkas gäldande ätten med största sannolikhet måst bidra, ehuru boten tekniskt sett icke räknades såsom ättbot).

Under tidernas lopp skärpes rättsmedvetandet, så att i den omåttliga hämnens ställe inträder talionsprincipen, »öga för öga, tand för tand». Det torde icke ligga någon överdrift i påståendet, att större delen av den rättshistoriska litteraturen icke förstått talionsprincipens innebörd och därför placerat den på ett helt annat stadium i den rättshistoriska utvecklingen än där den rätteligen hör hemma. Den är så långt ifrån ursprunglig och primitiv, att den tvärtom tillhör ett mycket ungt skede i straffrätten.

Talionsprincipen leder till att självhämnden begränsas, och till denna utveckling bidrager själva samhället genom sina olika organ. Talionsprincipen jämte samhällsmakten reglerar förhållandet mellan brott och straff. Under detta skede inskränkes självhämnden för att så småningom helt försvinna såsom lagligen tillåten,

³¹ Jfr Schlyter, Utkast t. edsöreslagarnes hist. 1836, i Juridiska afhandl. I s. 69.

och samtidigt begränsas bruket av den uråldriga strängare formen av fredlöshet till förmån för den mildare formen, och böter bli den vanligare vägen till upprättelse och vedergällning.³²

Hela den utveckling av fredlöshetsinstitutets historia, som nu skisserats, sker, såsom redan framhållits, inom mycket snäva geografiska gränser, vilka sammanfalla med de äldre rättssamfundens jurisdiktionsområden, bygden, häradet, landskapet. Fredlösheten är alltså även en territoriell företeelse, som beror av vilken myndighet som avkunnat domen. Häradsrätten dömer till fredlöshet inom häradet eller hundaret, landstinget till fredlöshet inom lagsagan eller landskapet.

Redan före den tid, då fredlöshetsinstitutet hunnit fram till de senaste stadierna i den utveckling, som nu antytts, har emellertid vid sidan av de äldre representanterna för samhällets makt en ny, mäktigare och mera omfattande börjat göra sig gällande, nämligen konungen och parallellt med konungamakten även kyrkan.³³

Då konungamakten sträcker sig över hela riket, följer därav, att fredlösheten icke längre förblir lokalt begränsad till mindre områden. Fredlösheten kommer att gälla över hela riket. Detta är den första betydande förändringen i fredlöshetsinstitutet, och den drager med sig långt gående konsekvenser. Just när samhällets exekutivmakt nått fram till en jämförelsevis god och effektiv form inom härad och lagsaga, övertogs den av konungamakten. Men dennas anspråk på den exekutiva makten motsvarades ej av förmågan att upprätthålla den. Därmed inträdde ett skede, som

³² Självhämnens utveckling är parallell med fredlöshetens, i det att båda inskränkas. Men begreppen böra icke förväxlas med varandra såsom skett hos flera, t. ex. Hemmer Straffutmätningen 1928 s. 30 ff. Hans resultat å s. 32 »att uppfattningen om en ipso facto inträdande fredlöshet, såvitt vi funnit, ej får något säkert stöd i de svenska rättskällorna», är oriktigt så till vida, att hans föregående framställning icke bevisat något härom, då bevisen snarare gälla självhämsnad än fredlöshet, varför de kunna sägas sväva i luften.

³³ Om förhållandet mellan konungamakten fredlöshetsdom och kyrkans bann se Westman, Konung och landskapliga myndigheter i den äldsta svenska rättegången 1908, i Hist. stud. t. H. Hjärne s. 785 ff. Westman framhåller här, att intet skäl föreligger att antaga, att vid början av 1200-talet något rättsligt fastställt samband funnits mellan kyrkans stora bann och kungamakten fredlöshetsförklaring och att först vid mitten av 1200-talet den regeln torde ha fastslagits, att den bannlyste hemfaller under det kungliga strafförfarandet, när han befunnit sig i bann natt och år (s. 802—803).

lämpligen torde kunna karakteriseras av det kända uttrycket »lag satt i spjutskafts ände», vilket ju anses gälla speciellt om 1200-talet. Den gamla bonderätten hade lyckats arbeta sig fram till medel att inom sitt lilla område upprätthålla friden och näpsa brott av olika slag med jämförelsevis väl avvägda straff. Konungens uppgift att hålla frid gällde hela riket, men de medel, som den gamla bonderätten lade i hans hand, räckte icke till för den stora uppgiften inom hela detta väldiga område, och det dröjde, innan konungamakten själv förmådde utbilda de medel till rättens hävdande, som voro icke blott nödvändiga utan även lämpligt avvägda. Bristen på dylika medel framkallade en utvidgad användning av fredlösheten i hela dess stränghet. Schlyter³⁴ håller före, att edsöreslagarnas fredlöshet icke är ett egentligt straff. Då lagstiftaren ej kunde förbjuda självhämd, gällde det att förekomma den och binda den vid vissa villkor. Fredlöshet innebär landsflykt, och då de gamla ättbanden och egendomsförhållandena upplösts, även konfiskering av den fredlöses hela egendom, lös såväl som fast. Denna nya form av fredlöshet förutsätter konungsdöm, förföljelseplikt, stränga straff för den som på något sätt hjälper en fredlös, därjämte flyktfrist och en begränsad asylrätt samt slutligen, att blott konungen kan befria den fredlöse från fredlösheten. Konsekventare än förut drabbar dödsstraff en fredlös, som icke lyckas komma utom räckhåll för konungamakten, men samtidigt gör sig teorien om »dom på nåd» alltmera gällande inom straffrätten.

Kyrkans bannlysningsmakt utvecklas i Sverige från och med mitten av 1100-talet. Den svårare bannlysningen drev den fredlöse till vallfart utom rikets gränser.

Vi skola icke följa fredlöshetsinstitutets utveckling längre utan stanna vid detta skede, som karakteriseras av dels utvidgad användning av fredlösheten, dels av dess förvandling från ett ursprungligen såväl principalt som subsidiärt straff till ett väsentligen subsidiärt straff, vilket drabbade den som icke på annat sätt sonade sitt brott.

Några i tiden bestämda gränser torde icke kunna fixeras för de olika utvecklingsskedena, som här framställts angående svensk rätt. Den senaste perioden i fredlöshetens historia, som här omnämnts, nämligen perioden med rikligt förekommande fredlöshet, ligger

³⁴ Schlyter, Utkast t. edsöreslagarnes historia 1836, i Jurid. afh. I s. 70—72.

närmast före och är i vissa fall nästan samtidig med edsöreslagstiftningen. I de nordiska länderna märkas redan i början av 1200-talet ansträngningar att förbjuda blodshämnd, vilket framgår såväl av lagar som av kungliga stadgar. I Danmark utfärdade Valdemar Sejr (1202—1241) en stadga,³⁵ som rörde ättbot och självhämnd. Sammanskottet till ättbot skulle icke längre göras av dråparens fränder. Så länge dråparen var kvar i landet, fick målsäganden ej hämnas på någon annan än honom själv; men om han flydde, skulle hans nästa släktinge å fädernet och nästa å mödernet bjuda vardera en tredjedel av böterna — med den tredje tredjedelen flydde dråparen, heter det. Försummade fränderna detta, torde de ha varit utsatta för självhämnd. Av åtskilliga förhållanden kan man draga den slutsatsen, att lagen icke blivit efterlevd, vilket visar, huru länge den gamla uppfattningen levde kvar, att självhämnd var berättigad.³⁶ I Norge inskränktes hämnden genom Hakon Hakonsson (1217—1263). I Frostatingslagen klagas över att i Norge mera än i andra länder ett mycket svårt oskick varit gängse, att när någon blivit dräpt, så ville den dräptes fränder dräpa den bäste av dråparens fränder, fastän dråpet kunde ha skett utan dennes vilja, vetskap eller försvar. Enligt Hakon Hakonssons förordning blev detta urbotamål, så att den som hämnades på annan än brottslingen hade förbrutit allt gods och sin fred.³⁷ I Sverige förbjöds hämnd mot andra än gärningsmannen genom edsöreslagstiftningen, som ju tillhör Birger Jarls tid (1250—1266). Men redan länge dessförinnan hade konungamakten gjort bruk av fredlösheten. Av Knut Eriksson (1173—1196) utfästes fredlöshet såsom straff för brott mot konungs edsöre, och Sverker d. y. Karlsson (1196—1210) stadgar fredlöshet icke för brott mot konungs ed utan för brott mot konungs urkund.³⁸ Ännu vid mitten av 1200-talet var sålunda självhämnden endast inskränkt. Konungamakten sökte förbjuda s. k. »orätt hämnd» på annan än brottslingen, men att hämnas på denne var under vissa förhållanden alltjämt tillåtet. I Syerige avlystes ättboten först genom Magnus Erikssons stadga den 28 januari 1335.

*

³⁵ Kofod Ancher, Danske Lovhist. I 1769 s. 610 f.

³⁶ Schlyter, Utkast t. edsöreslagarnes hist. 1836, i Jurid. afhandl. I s. 63 f.

³⁷ FrostatingsL. Inledn. 1. Norges g. Love I. Schlyter, a. a. i Jurid. afhandl. I s. 66.

³⁸ D. S. 71, 102. Westman, Konung och landskapliga myndigheter i den äldsta svenska rätttegången 1908, i Hist. stud. t. H. Hjärne s. 801.

I de fornsvenska lagarna finnas flera olika beteckningar för begreppet fredlös.³⁹ Här skola endast några av dessa bliva föremål för omnämmande eller undersökning. Några forskare, som behandlat frågor i samband med fredlösheten, ha sökt göra gällande, att dess terminologi bör förklaras geografiskt eller kronologiskt så, att vissa termer gällt endast för vissa landskap eller under ett visst skede, medan andra brukats i andra landskap eller under andra tider. Så skulle t. ex. *friþlös* vara ett sydsvenskt ord, använt som det är blott i Götalagarna, Skånelagen och Södermannalagen, medan däremot *biltugher* skulle vara ett uppsvenskt ord, som ursprungligen brukat i Svealagarna, skulle av konungamakten införts i Götalagarna. Alla dylika antaganden vila emellertid på den synnerligen tvivelaktiga förutsättningen, att våra lagtexter verkligen på denna punkt skulle fullständigt återgiva det för tiden och landskapet levande ordförrådet. Utan synnerligen detaljerade undersökningar och starka skäl torde forskningen ej böra godtaga dessa förmodanden.

*

Ordet *biltugher*, som flera svenska landskapslagar bruka i samma betydelse som fredlös, är uppvisat blott i svenskan. Dunkelt till sitt ursprung har det varit föremål för många tolkningsförsök, av vilka några viktigare här må omnämnas.

Förre sammansättningsleden i ordet *biltugher* uppfattas av Verelius såsom *bil*, tidrymd, och denna förklaring godtagas av Loccenius, Ihre, Schlyter, Hultman och Hugo Pipping.⁴⁰

Senare leden av ordet skulle enligt Verelius, Loccenius, Ihre, Schlyter kunna härledas från verbet *toga* = färdas. Såsom Rydqvist påpekat, äro orden *tog*, *toga* unga lånord, som icke äro belagda i fornsvenskan. Därför kan Verelius' etymologiska förklaring av ordets senare del knappast godtagas.

Rydqvist är benägen att härleda ordet av *bilt* med ändelsen

---

³⁹ Härom Amira Nordgerm. Obligationenrecht I 1882 s. 141 ff.

⁴⁰ Ol. Verelius, Gothrici et Rolfi Westrogothiæ regum historia 1664, noterna till kap. XXVI; Joh. Loccenius, Lexicon juris Sueo-Gothici, 1674 s. 26. Ihre, Glossarium Suiogothicum 1769, s. 186. Schlyter, Ordbok 1877; O. F. Hultman, Hälsingelagen och Upplandslagens ärfdabalk 1905, s. 43, not 3. Hugo Pipping, Fsv. biltogher, i Minnesskr. af Filologiska samfundet i Göteborg, 1910, s. 106.

ugher. Stamordet skulle vara besläktat med svenska dialekternas *bela* = brista, fela, fattas.⁴¹ Schlyter avvisar med rätta detta härledningsförsök.

Meringer vill sammanställa ordets förra led med ett **bild*, *Grenzpfahl*, och antager såsom andra sammansättningsled ett *-*tugr*, som han jämför med *tiguligr*, furstlig, och *tiginn*, utmärkt.⁴²

Hultman har sammanställt ordets senare led med gotiska *tiuhan*, fhty. *ziohan*, draga, och denna del av Hultmans förklaring har Hugo Pipping godtagit. Hultman går emellertid vidare för att förklara betydelsen av *-tugher*. Emedan gotiska *tiuhan* är etymologiskt identiskt med fornvästnordiska *tióa*, hjälpa, och emedan detta verb i fornvästnordiskan sammanblandats med *tiá*, visa, vilket möjligen också kan betyda »begagna», menar Hultman, att *-tugher* har denna senare betydelse och att således *biltugher* bör översättas »som begagnar eller begagnat sig av en viss begränsad tid», vilket syftade på den frist den biltoge efter domens avkunnande åtnjöt för att genom flykt sätta sig i säkerhet.

Pipping fasthåller däremot betydelsen »draga» i participet *toginn* och tolkar *biltugher* såsom »den som drager eller dragit ut på en viss begränsad tid». Från isländska sagor är det känt, att fredlösa med fara för livet uppehållit sig i hemtrakterna många år utöver den medgivna fristen, och en person, som befann sig i detta för de fredlösa så karakteristiska läge, kunde med skäl kallas *bil-togher*, *bil-tugher*, »en som drager ut på den honom beviljade fristen».⁴³

Freudenthal samt Tamms och Hellquists etymologiska ordböcker beteckna ordet *biltugher* såsom alltjämt dunkelt.⁴⁴

Efter denna översikt av förut framställda förklaringar av ordet *biltugher* synes det möjligt, att ordets senare led är besläktad med participet *toginn*, den som drager eller dragit ut.

⁴¹ Rydqvist, Svenska språkets lagar II 1857 s. 388.

⁴² Meringer, i *Indogerm. Forsch.* 18 1905—06 s. 288, not 2.

⁴³ Lindroth kritiserar Hultmans och Pippings tolkningar i *Indogerm. Forsch. Anz.* 29 s. 44 men bemötes av Ekholm Vidhemsprästens anteckningar, i *Stud. i nord. filologi* 7: 2 s. 100. Brates förklaring, *Äldre Vestmannaalagens ljudlära*, s. 31 noten, faller på den oantagliga utvecklingen *p* > *t*.

⁴⁴ A. O. Freudenthal, *Östgöotalagen med förklaringar*, *Skrifter utg. av svenska litteratursällskapet i Finland* 29 1895 s. 39, not 2.

Vad ordets förra del beträffar, synes den allttjämt oförklarad, varför följande möjligen kan vara av någon betydelse.

Bland dem, som på senaste tid behandlat ordet *biltugher*, är även A. Wolf.⁴⁵ Han slutar sin översikt med en förklaring, »dass der etymologische Sinn des viel berufenen und geplagten Wortes auch diesmal uns unter den Händen entschlüpft ist». Hans undersökning utgår från en hypotes, att det svenska ordet *biltugher* möjligen kunde ha något samband med *bil*, »ausserordentliche Macht», »staatliche obrigkeitliche Autorität».

De positiva påståendena i Wolfs framställning äro väsentligen följande, vilka icke kunna godtagas. Kritiskt inställd mot Lehmanns påstående, att det föreligger en skillnad emellan det till kunglig lagstiftning hörande ordet *billog* och det till bonderätten hörande *fredlös*, tager Wolf dock ordet *billogs* relativt sena uppträdande till intäkt för sitt påstående: »Wort — und in gewissem Ausmasse die Sonderart der Sache — scheinen nicht auf dem Boden der alten Volksrechte erwachsen zu sein, sondern erst mit der Gesetzgebung der erstarkenden Königsmacht, in den 'edsörelagar' gipfelnd, in diesen Fuss gefasst zu haben». Härtill må anmärkas, att ordet förekommer över hela det svenska lagområdet⁴⁶ samt erinras om vad här nyss sagts om svårigheterna att bestämma ett ords geografiska eller kronologiska förekomst. Vidare framhåller Wolf, att *biltugher* betecknar en mildare form av fredlöshet, och utgående från det alldeles falska antagandet, att den mildare formen av fredlöshet skulle vara mycket yngre än den strängare formen, varom ovan, drager Wolf slutsatsen, att ordet *biltugher* måste vara jämförelsevis ungt.⁴⁷ Wolf avvisar Hultmans och H. Pippings etymologier, emedan de lägga huvudvikten vid den till fredlöshets-

⁴⁵ A. Wolf, D. germ. Sippe Bil, 1930 s. 81—89, i Språkvetenskapliga sällsk. förh. 1928—1930 i Upps. univ. årsskr.

⁴⁶ Även i Yngre Västgötalagen, vilket Wolf förbisett.

⁴⁷ Wolf ansluter sig härvid i fråga om den rättshistoriska utvecklingen till Wilda, Brunner, Maurer och Schwerin, vilkas åsikter på denna punkt icke delas av Amira, som det vill synas med rätta, varom ovan. Då Wolf anför fno. *ütlegð* som parallell och åberopar Maurer, är detta ett fatalt misstag, ty Maurer anser fno. *ütlegð* beteckna icke blott den mildare formen av fredlöshet utan även den strängare (M:s rec. av Amira Vollstreckungsverfahren i Krit. Vierteljahresschr. XVI, s. 85) Wolf: »*ütlegð*, das zu einer Benennung ausschliesslich für die leichtere Form». — Maurer: »*ütlegð* . . bezeichnet nicht nur die mildere Friedlosigkeit».

begreppet hörande flyktfristen. Denna sida av begreppet är — menar Wolf — alltför litet central och alltför sent utvecklad för att själva termen skulle ha kunnat präglas med hänsyn till just denna betydelse.⁴⁸ Wolf förbiser, att hans först uttalade åsikt, att *biltugher* kan vara ett ungt ord i samband med edsöreslagstiftningen, i själva verket skulle passa väl samman med Hultmans och Pippings etymologier. Kunde det bevisas, att *biltugher* vore ett ungt ord i samband med edsöreslagstiftningen, skulle detta vara ett gott stöd för dessa etymologier. Man kan icke bestrida det faktum, att för fredlöshetsbegreppet i edsöreslagstiftningen just flyktfristen spelar en betydande roll, vilket redan Schlyter framhållit.⁴⁹ Då flyktfristen intar en central ställning i begreppet, skulle termen *biltugher* mycket väl kunna ha skapats av denna centrala föreställning. Såväl den rättshistoriska som den filologiska forskningen har på denna punkt ensidigt tagit sikte på fredlösheten såsom straff. Men det är tänkbart, att ordet *biltugher* uppstått icke i anknytning till straffet utan i anknytning till processen. Särskilt två fakta tala för detta antagande. Schlyter har, såsom förut nämnts, uttryckligen framhållit såsom sin mening, att edsöreslagarnas fredlöshet icke är ett egentligt straff. Har ordet *biltugher* uppstått i samband med edsöreslagstiftningen, vore det ganska naturligt, att det anknöte till en annan föreställning än straffet. Det andra skälet är sammanställningen *bilthugsmal*.⁵⁰ Såsom klart framgår av Schlyters ordbok avse sammansättningarna med ordet *mal* nästan alltid antingen brottet eller processen, däremot mycket sällan straffet. Beteckningar med hänsyn till brottet äro t. ex. *drapamal*, *hormal*, *höghmal*, *manhælgismal*, *ransmal*, *saramal*, *truldomsmal*, *þiufsmal*; med hänsyn till processen *dulsmal*, *epamal*, *humamal*, *jarnbyrþamal*, *kæromal*, *næmpdarmal*, *stæmpnomal*, *synamal*, *taksmal*, *vafamal*, *vitnismal*, *vænslamal*. Endast benämningarna *tvæbötismal* och *þremærkismal* kunna med säkerhet hänföras till straffet. Enligt Magnus Erikssons LL.⁵¹ skall i edsöresmål häradsnämnden värja eller fälla den anklagade i det härad, där brottet begåtts. Alla dem

⁴⁸ Hultman: »den som begagnar flyktfristen»; Pipping: »den som drager ut på flyktfristen».

⁴⁹ Schlyter, Utkast t. edsöreslagarnes hist. 1836, i Jurid. afhandl. I passim.

⁵⁰ Magnus Erikssons. LL., EpsB. 40.

⁵¹ MELL., EpsB. 28—30.

som av nämnden blivit fällda, skulle häradshövdingen upptälja och lägga biltoga. Därefter skall målet stå kvar till konungsräfsten. I alla biltogamål stadgar lagen en månads frist för brottslingen efter brottets begående.⁵² Just månadsfristen var karakteristisk för edsöresprocessen och för biltogamålet. Möjligen erbjuder ordet *biltughers* anknytning till processen i stället för som hittills allmänt till straffet en väg till lösning av problemet om ordets etymologi.

*

Fredlöshet betecknas i tilläggen till Västgöotalagarna med två ord, som eljest icke återfinnas i landskapslagarnas språk, nämligen *utsvoren*, använt blott i Lydekini exerpter och i Vidhemsprästens anteckningar⁵³ samt *utlægher*, använt blott i Vidhemsprästens anteckningar.⁵⁴

Termen *utsvoren* betyder »medelst en ed av nämnden förklarad fredlös».⁵⁵ Ordet hör alltså tydligt samman med processen, och dess etymologi är enkel. Det är bildat av *ut* och participet av verbet *sværia*. I landskapslagarna förekomma sådana uttryck som *biltugher laghþer ok svorin*, *biltugher svorin ok dömder*,⁵⁶ varav framgår, att ordet *utsvoren* har nära förbindelser med både *biltugher* och *utlaghþer* såväl formellt som reellt. Det hänför sig uppenbarligen till processen å tinget och inför nämnden.

Ursprungligen användes adverbet *ut* för att beteckna en rörelse från ett instängt rum till ett öppet.⁵⁷ Denna ursprungliga riktningsbetydelse föreligger i ett stort antal med *ut* sammansatta ord.

Från fornsvenskt lagspråk kunna anföras: *utlana*, *utlysa*, *utlösa*, *utsla*, *utsända*, *utsætia* samt *utskifter*, *utvarþer* och *utæghor*. I Söderwalls Ordbok anträffas: *utbära*, *utböta*, *utgiva*, *utkasta*, *utköra*, *utleþa*, *utlykkia*, *utskilia*, *utskiuta*, *utskiuva*, *utsla*, *utsläppa*, *utstänkia*, *utsända*, *utsätia*, *utvisa*, *utvräka*, *utälta*, samt *utfärþ*, *utgärþ*, *utgards*, *utliggiare*, *utländis*, *utrikis* och *utvrak*. Får man

⁵² Jfr Chr. LL. EdzB. 22—24. Schlyter, Utkast t. edsöreslagarnes hist., s. 112 ff., i Jurid. afh. I.

⁵³ VgL. III, s. 277: 7. — VgL., IV, s. 285: 6.

⁵⁴ *utlæghær*, VgL. IV, s. 313: 2. — *utlaghdær*, VgL. IV, s. 314: 5.

⁵⁵ Söderwall, Ordbok *utsurin*.

⁵⁶ Schlyter, Ordbok *biltugher*.

⁵⁷ Söderwall, Ordbok, Hellquist, Etym. ordbok.

döma av de ord Spegel upptar i Svensk Ordabook, 1712, och Ihre i Glossarium Suiogothicum 1769, har senast under 1700-talet den ursprungliga riktningsbetydelsen i ordet *ut* förbleknat i många sammansatta ord. Av ord, i vilka en dylik klart framträdande betydelse föreligger, nämner Spegel blott *utgiuta* »∴: förlösa, förspilla»; *utrota*; *utskifta*; *utsluta*; *uttänja*; *utwaska* «∴: två reent, tvätta orenligheten ut» samt *utländning*. Ihre skriver »ut, foras particula motum a loco indicans: gå ut, exire,» men upptar med *ut* i denna betydelse sammansatta ord blott *utarfwe*, *utægor*, *utfärd* och *utlänning*. I svenska dialekter är riktningsbetydelsen däremot väl bevarad. Rietz anför sålunda följande sammansättningar: *utbo*, *utbonde*, *utbruk*, *utbys*, *utböling*, *utettä* = »utäten, genom gnat, ondska, hat eller avund driven från huset», *uthaira* = »som är från annat härad»; *uthairanämnd* = »nämnd från annat härad»; *uthäring* = »som är från annan trakt»; *utland* »så kallas (i Bohuslän) stundom Vester-götland till skilnad från inland»; *utliggare* = »träkkloss på torvtak, varuti takkroken fästes»; *utrunad* = omtalad; *utskag* = »utsprång på tak»; *utskagar* = »utbyar, utmarker, från hembygd aflägsne»; *utslägte*; *utsokknes*.

Med samma ursprungliga riktningsbetydelse som i fornsvenska förekommer *ut* även i fornnorska, forndanska, fornisländska och fornfrisiska.⁵⁸

Tydligt är, att *ut* i såväl *utlæggher* som *utsvoren* i fornsvenskt lagspråk har samma betydelse.

Betydelsen i såväl *svärja* som *ed* synes ha utvecklats ur en äldre betydelse: *tala*, *tal*.⁵⁹ *Utsvoren* är alltså såsom juridisk term ett ord med högst konkret betydelse, anknyttande till förfarandet på tinget, d. v. s. till processen och icke till straffet.

Liksom *ed* och *svärja* kunna även *bann* och *banna* samt sannolikt även *straff*, *straffa* föras tillbaka till en äldre betydelse *tala*,

⁵⁸ Fornnorskt lagspråk: *útboð*, *útburðr*, *útferð*, *útför*, *útgerð*, *útheraðsmadr*, *úthöfn*, *útlægja*, *útróðr*, *útsala*, *útsætning*, *útsláttá*, *útsísan*.

Fornfrisiskt lagspråk: *útachtia*, *útaskia*, *útbelda*, *útbreka*, *útdrīva*, *úlēthma*, *útgāng*, *útgēla* (= utjaga), *útgunga*, *útkētha*, *úllathia*, *úlleðza* (= herauslegen, ausser Frieden weissen), *úllūka*, *útnima*, *útrēda*, *útrene*, *útrīva*, *úlsīga* (= auslaufen), *útskiāta*, *útsmīta*, *ústerta* (= herausstürzen), *útslēta* (= ausstossen), *úllā* (= Alibibeweis, se P. B. B. 19, 435), *útwīsa*, *úllik* (= entfernt), *útorðelia*, *ústavia* (= svärja), *úllēga*.

⁵⁹ Hellquist, Etymologisk ordbok.

säga, d. v. s. till processen. Beträffande *ed*, *svärja*, *bann* och *banna* hänvisas till Hellquists Etymologisk ordbok.

Orden *straff*, *straffa* förekomma icke i fornsvenska eller fornnerska lagar. Deras äldre betydelse synes vara *tillrättavisning*, *klander*, *tillrättavisa*, *klandra*, »läsa lagen för». Med denna äldre betydelse förekomma dessa ord redan i fornsvenskan, medan den nuvarande betydelsen hos dessa ord är i svenskan belagd först från början av 1500-talet.⁶⁰ Samma betydelseutveckling kan iakttagas i medelhögtyskan, varifrån orden genom medellågtyskan inlånats till svenskan. På 1200-talet betyder *strafen* tadeln, schelten, i juridisk litteratur från 1300-talet brukas *strafen* synonymt med *büssen* och betyder erlægga böter, böta. Först under 1400-talet synes *strafen* ha fått sin nu brukliga betydelse, och i Carolina (1532) brukas genomgående orden *Straffe* och *straffen* med denna betydelse.⁶¹ I detta sammanhang må erinras om betydelseutvecklingen i ordet *pina*, som förekommer även i de fornsvenska landslagarna. Ordet, som sannolikt är ett lån från lågtyskan, återgår på latinska *poena* av grekiska *ποινή*, vilket ursprungligen betyder böter för blodsskuld, senare straff, gottgörelse. Medan i Tyskland under 1300-talet *strafen* betydde *büssen*, brukades *pēna*, *poen* vid samma tid i betydelsen *straff*.

I detta sammanhang må nämnas även Gotlandslagens *banda*. Schlyters ordbok upptager *ban* jämte följande förbindelser: *bandsette*, *banlyster*, *banna*, *bannor*, *bansatter*, *bansætter*, *banslætter*, *banzmal*, *banz man*, *bansetia*. Vid *banda*, f. = fredskrets, säger han: »Om detta ord bör härledas från *ban*, förbud, eller från *band*, är ovisst». Flera skäl tala för att *banda* bör härledas från *ban*.

Jämte *banda* omtalas även en interimfredskrets *vatu banda* = den fredskrets, som en dråpare drog, strax efter det att dråpet blivit begånget, och vilken skyddade honom, till dess han under den nästinträffande allmänna freden efter påsk drog den fredskrets, som han ville sedan behålla.

En viktig fråga är, hur man skall tolka verbet *draga* i dess förbindelse med *banda*. Att fredskretsen åtnjuter särskild helgd fram-

⁶⁰ Söderwall, Ordbok. Kalkar, Ordbog t. d. ældre danske Sprog.

⁶¹ Hippel, Deutsches Strafrecht I, 1925, s. 2. Jfr fornfrisiska *straffia* = strafen, schelten, anfechten.

går tydligt därav, att särskilda mansböter äro stadgade för dråp inom fredskrets.⁶²

Man frågar sig först, om lagens mening verkligen är den, att vem som helst kan draga upp åt sig en fredskrets, där det passar honom, blott med iakttagande därav, att den inrymmer tre gårdar men endast en kyrka och att den dragits med markägarens tillstånd. Kan det vara möjligt, att en fredskrets, vilken i vidrigt fall kan bestå i tre hela år, fastställes och upprätthålles på rent privat initiativ och utan offentlig medverkan i någon form? Den danska översättningen av Gotlandslagen, vilken Schlyter avtryckt i sin edition, är full av översättningsfel, som uppstått därigenom att översättaren icke förstått sammanhanget eller enstaka svårbegripliga gotländska ord. Trots detta torde man höra lägga vikt vid vad denna översättning har att säga om fredskretsar: »Men då en gotländsk man dräper en ogotländsk man och begär att bjuda bot, då behöver han varken »vegsel», som hör till att den andre är dräpt och dödad, ej heller »bande at begære» om den fred, som hör därtill».⁶³

Här förekommer frasen »begära banda». Det är påtagligt, att *banda* för den danske översättaren icke har någon konkret innebörd. Ordet förklaras också ideligen genom omskrivning med ordet »frihet».⁶⁴

Ordet »begära» i detta sammanhang visar tydligt, att dråparen ägt att hos någon privat person eller offentlig myndighet »begära» *banda*. Samma dråparens skyldighet eller rättighet framgår av ordalagen på ett annat ställe i den danska översättningen, där det heter: »då ride han dit, varest han vill hava frihet, det kallas

---

⁶² GotL. I. 16.

⁶³ Men da en gunnisk mandt dræber vgullantz mandt oc begærer at biude boodt: da torff han huerreken vid vegsel som der höre tiil at han er vegin oc dræbin oc ikke heller bande at begære om den fridt som der höre tiil.

GotL. III. 15: § 3. Vad *vegsel* betyder är icke fullt klart. Schlyters översättning »flykt» är knappast riktig. Ordet, som torde kunna härledas från såväl *vighia* = inviga som *vigh* = strid, dråp, skulle kunna betyda antingen den speciella asylrätt, som den vigda kyrkan bjöd en dråpare och hans närmaste fränder under den första tiden efter dråpet, eller dråpsprocess, dråpsåtal, viglysning och liknande. Jfr Hellquist Etymologisk ordbok s. XLI. Jfr þa þarf hann huatki vegsl eþa bandur. GotL. I. 14: § 3.

⁶⁴ GotL. III. s. 179, rad 2, 6, 9, 11, 16, 23, 27.

banda».⁶⁵ Detta motsvaras i den tyska översättningen av föreskriften: »så skall han rida dit, varest han vill hava satt vredesbant».⁶⁶ Genom att översätta »gesetzt» med »satt» äro de olika betydelser, som kunna förekomma hos detta ord, något så när angivna: satt = utsatt, bestämd, överenskommen, fastställd, antagen, förordnad, stadgad o. a.

Sammanställes den danska översättningens »begära» med den tyska översättningens »vill», synes det troligt, att »vill» i detta sammanhang egentligen betyder »önskar». Själva Gotlandslagens text brukar även ordet *vill*: »då ride (dråparen) dit, varest han vill hava sin banda dragen, och drage (den) omkring tre gårdar».⁶⁷ Detta tyder på att en dråpare ej ägde rätt att själv bestämma sin »handa» utan att detta skulle ske genom offentlig medverkan.

En annan fråga är innebörden i ordet *dragit*, som här översatts med »dragen». Den gotländska textens *will hafa dragit* motsvaras, som nyss nämnts, av den danskas *vil haffue* och den tyskas *wil gesetzt habin*. Den gotländska texten förefaller innehålla ett mera konkret uttryck än översättningarna. Schlyter översätter i sitt glossar till Gotlandslagen *draga bandu* med »uppdraga eller bestämma fredskretsen», medan hans stora ordbok upptager översättningen »bestämma fredskretsen, draga en gränslinje därför». Det torde emellertid vara omöjligt att från fornsvensk tid anföra exempel på ordet *draga* med betydelsen »rita» o. dyl.⁶⁸ Varken i Schlyters eller i Söderwalls ordböcker anträffas ordet »draga» med denna betydelse. Hertzbergs glossarium till Norges gamle Love sagnar likaledes exempel på verbet i denna betydelse. I varje fall förekommer denna betydelse »draga upp, rita upp, utstaka» icke hos ordet *draga* i de svenska landskapslagarna. Indirekt kunna vi emellertid av den danska översättningen sluta oss till att *draga* vid denna tid kunnat ha en dylik betydelse. Översättaren, som miss-

---

⁶⁵ da ride han dædin som han frihet vil haffue det kallis bandu. GotL. III s. 179: 2.

⁶⁶ so sal her do hyn ryten dar he des vredes bant wil gesetzt habin. GotL. II. s. 122: 14.

⁶⁷ þa riþi þengat sum hann bandu will hafa dragit. oc dragj vm haim þorp þry. GotL. I. s. 25, rad 18—20.

⁶⁸ D. v. s. den betydelse av ordet, som SAOB. upptager såsom I. 28, t. ex. »uppdraga en linje, en gräns».

förstått det *vandreþi*, som med betydelsen fara ingår i den gotländska textens fras »en hann vandreþi hafþi ny gart»⁶⁹ har översatt frasen »som han nylig vandrede», och uppfattat textens »vandreþi» som imperfektum av verbet *vandra*, *gå*, här: *gå upp en rågång*. Det är tänkbart, att denna förväxling framkallats icke blott av formell likhet mellan de båda orden utan även av termen *vatu-banda*, som översättaren möjligen förbundit med verbet *vada*, *gå*. Den betydelse, som *draga* har i detta sammanhang, är emellertid en helt annan, nämligen *bära*, en betydelse inlånad från medeltågtyskans *dragen*. Med denna betydelse finnes *draga* hos såväl Schlyters som Söderwall.⁷⁰

Oberoende härav är frågan huru stort område, som den fredlöse får vistas inom. Schlyters översättning anger, att dråparen skulle draga sin »banda» omkring tre gårdar och så långt i skogarna från de tre gårdarna, att det mötes i mitten från andra gårdar, som ligga på andra sidan om skogen, om han får lov av dem som äga jorden.⁷¹ Tydligt avser lagen i detta sammanhang gårdar eller torp belägna i skogsbygder och utanför byarna. Emellertid kan lagens mening knappast vara den, att en dråpare ägde att draga upp sin »banda», d. v. s. vistas i närheten av tre dylika skogsgårdar. Lagen avser, att dråparen kan åt sig till uppehållsort välja ut tre gårdar över hela ön, nämligen en gård inom varje treading. Uttrycken »dragj vm haim þorp þry», »fran haim þorpum þaim þrim» äro fullt analoga med »þa flyin — — — til þairj kirchiur sum allir menn hafa helg j takkit», nämligen Farhem i södra treadingen, Atlingbo i mellersta och Tingstäde i norra treadingen.⁷² Frasen *draga bandu* synes vara feltolkad: *draga* betyder icke draga, och substantivet *banda* betyder icke ett inhägnat område, i det sammanhang vari det förekommer i Gotlandslagen. Att substantivet kunnat hava även den konkreta betydelsen »inhägnad» skall icke bestridas.⁷³

⁶⁹ GotL. I. s. 26, rad 11—12.

⁷⁰ SAOB. *draga* bet. II. 2 a: α , δ .

⁷¹ GotL. I. 13: pr

⁷² GotL. I. 13: pr.

⁷³ Om inhägnader och band av olika slag se Grimm, Rechtsalterthümer, I⁴ 1899 s. 251 ff. II. s. 433 ff. Jfr *vébönd*, neutr. plur. = inhägnad, särskilt kring helgedom och vissa delar av tingsplats; *höfuðbenda*, fem. = vant, rep förbindande masttoppen med relingen; *benda*, fem. N. G. L. Glossarium. Jfr *tag-bænda* VgL.

Då Schlyter översätter *banda* med fredskrets, synes han uppfatta ordet rent konkret. Det är benämning på det område, där dråparen får uppehålla sig fredad till livet. En sådan konkret betydelse föreligger möjligen i »vera i bandu sennj eþa fara ut lendis». ⁷⁴ Denna konkreta betydelse behöver emellertid, som ju av Schlyters antydning till härledning av *banda* framgår, icke ha utvecklats ur »binda». Mycket talar tvärtom för att *banda* bör härledas från *banna*. Betydelseutvecklingen av *banda* blir 1) påbjuden fred, vilket övergår till att beteckna 2) det område, till vilket dråparen av tinget (?) blivit förvisad och där den bannlyste skall uppehålla sig för att komma i åtnjutande av speciell skydds rätt mot hämnare. ⁷⁵ Ett ord *band* = förbud ingår i *kornband*, neutr. = spannmålsförbud. ⁷⁶ Detta ord upptager visserligen Schlyter såsom neutrum, medan *banda* är femininum. Den tyska textens *cornbant*, mask. innehåller samma *bant*, som finnes i samma texts *vredesbant*. Sammansättningen *vredesbant* förekommer icke på nordisk botten. Termen finnes emellertid i fornfrisiska lagar. Fornfrisiskans *frethobann*, mask. betyder »gebannter Friede, gebotener Friede; von dem Richter für eine bestimmte Person gebotener, wie der Sachsenspiegel sagt gewirkter Friede; Strafe für Friedensbruch; für gebrochenen Frieden zu entrichtende Strafe, fredus». ⁷⁷

Det framgår icke av Schlyters edition av Gotlandslagen, om han för denna utgåva använt Richthofens tolv år tidigare utkomna Altfriesisches Wörterbuch. Det förefaller emellertid i varje fall ganska troligt, att Schlyter fått sitt översättningsord fredskrets just från den tyska textens form vredesband.

Det tyska *vredesbant* och det fornfrisiska *fretho-bann* förekommer emellertid icke med en betydelse, som på minsta sätt täckes av det översättningsord, som Schlyter brukar, nämligen »fredskrets». Genom att tolka *banda*, resp. *vredesbant* mera konkret, än

⁷⁴ GotL. I. 13: § 1.

⁷⁵ Jfr betydelseutvecklingen till ett lokalt område (konkret): *socken, härad, gård, asyl* och andra! Formen *banda* med *d* är lätt att förklara. SAOB. *bann*; jfr lågtyska och danska former.

⁷⁶ *Cornband* ellär annur *forbuþ*. GotL. I. Hist. 2; *sunder korn bant adir ander vorbot*, GotL. II. Hist. 3.

⁷⁷ Richthofen, Altfriesisches Wörterbuch, *frethobon, ferdeban, ferdban*; Holt-hausen, Altfriesisches Wörterbuch, *fretho-bänn*. Paul, Deutsches Wörterbuch *Bann*.

textmaterialet tillåter, har Schlyter fört oss något på sidan om ordets egentliga innebörd.

Detta inverkar även på tolkningen av *draga* i dess förbindelse med *banda*. Den tyska textens »Der vrede band steyt eyn jar» bör tydligen översättas »den påbjudna freden äger bestånd i ett års tid». ⁷⁸ Detta motsvaras i Gotlandslagen av »þaun banda sum dragin standr vm atmeli», vilket alltså bör översättas »det bann el. den pålysta fred, som ägt bestånd i ett års tid». ⁷⁹

Ordet *banda* i Gotlandslagen torde alltså tillhöra den krets av andra ord med betydelsen *tal, tala*, som förut nämnts, såsom *svärja* och *ed*, *straffa* och *straff*, *banna* och *bann*. Liksom *biltugher* och *utsvoren* anknyter även begreppet *banda* till det rättsliga förfarandet, d. v. s. icke till straffet utan till processen. ⁸⁰

*

Lika sällsynt som *utsvoren* är i de fornsvenska landskapslagarna *utlægher*, vilket likaledes betyder fredlös. Beträffande ordets betydelse råder ej längre någon meningsskiljaktighet. Ihre ⁸¹ har velat finna en betydelseskillnad mellan *utlager* och *biltog*: »Inter *biltog* ratione etymi et *utlager* idem discriminis esse videtur atque inter exsulem et relegatum: illi patria, aqua et igni in perpetuum interdictum erat, huic ad certum tempus, etsi promiscue aliquando usurpentur.» Såsom Schlyter i sin ordbok framhållit, torde man knappast kunna iakttaga någon dylik betydelseskillnad. Materialet är på fornsvenskt område synnerligen litet. Men ordet förekommer ymnigt i såväl fornnorska lagar som i Grágás: *útlagr*, *útlægr*, *útlegrd*. Om dessa ords betydelse och etymologi ha flera olika meningar framställts.

Ihre betraktar *utlægher* såsom part. pret. av *læggia* men framställer därjämte frågan, om icke ordet *utlager* kan härledas från *laga* = ordna. Även Rydqvist ⁸² för *utlægher* samman med *læggia*

⁷⁸ GotL. II. 13. s. 122, rad 2 nedifrån.

⁷⁹ GotL. I 13: pr.

⁸⁰ Utrymmet förbjuder mig att här ingå på det rättshistoriska sambandet mellan *banda* i GotL. och *fjörbaugsgarðr* i Grágás, vilka erbjuda många likheter. Om *fjörbaugsgarðr* se Maurer Vorles. ü. altnord. Rechtsgesch. V s. 158 ff.

⁸¹ Ihre Glossarium *utlager*.

⁸² Svenska språkets lagar, I, s. 429 ff.

och anför exempel, som skola belysa växlingen *utlægher* : *utlagdher*. Enligt Schlyter⁸³ är *utlægher* samma ord som *utlagdher*, och båda dessa former äro bildade till verbet *læggia*. Söderwall⁸⁴ skiljer mellan *utlagdher* (isl. *útlagdr*) part. pret. till *utlæggia*, och *utlægher* (isl. *útlægr*), vilket han för samman med adj. *utlægha* och subst. *utlægher*.

Det fornsvenska *utlægher* sammanställles med fornnorska *útlagr*, *útlægr* och isländska *útlagr*. Om härledningen av detta ord råda olika åsikter.

Grimm⁸⁵ skriver »wie der proscriptus altn. *útlægr*, ags. *útlag*, engl. *outlaw* heisst, der aus dem gesetz gethane, lat. *exlex*». Enligt Grimm föreligger ett samband mellan *útlægr* och *lög*, lag. Direkt utsäges emellertid icke, om detta samband är endast semologiskt eller även etymologiskt. Samma ståndpunkt intar Wilda.⁸⁶ För att förklara innebörden av ordet *útlegd* har Amira⁸⁷ även givit sig in på frågan om ordets etymologi.

Amira konstaterar, att tre olika förklaringar lämnats av *útlegd*, *útlagr*.

1) *útlegd*, *útlagr* skulle vara bildat av verbet *laga* = »ordnen (wovon *lög* = Ordnung, Gesetz) och följaktligen skulle betyda »den Zustand der Ausschliessung aus dem Rechtsverbande». Därvid hänvisar Amira till Björn Haldorsen, Lex. Isl., J. Grimm och R. Keyser.

2) *útlegd*, *útlagr* skulle vara bildat av verbet *leggja*. »Hiernach würde, wenn *leggja út* (*útleggja*) = expendere, solvere wäre, das hievon stammende subst. *útlegd* (= expensis, solutis, mulcta) eine Geldstrafe bezeichnen. — — — Derselben Ansicht scheint auch Rydqvist zu huldigen. — — — Zu dieser Etymologie bekennt sich auch Ihre; doch wirft er die Frage auf, ob nicht das Wort *utlager* doch von *laga* abzuleiten sei».

3) Páll Vídalín⁸⁸ förklarar ordet *útlægur* »und meint, es seien zwei so lautende Wörter ungleichen Stammes zu unterscheiden, das

⁸³ Schlyter, Ordbok.

⁸⁴ Söderwall, Ordbok.

⁸⁵ Grimm, Deutsche Rechtsalterthümer II⁴ s. 332.

⁸⁶ Wilda, Strafrecht s. 266.

⁸⁷ Amira, D. altnorw. Vollstreckungsverfahren s. 45—48.

⁸⁸ Páll Vídalín, Skýringar, yfir fornyrði Lögþókar . . Jónsbók. (En kommentar skriven vid början av 1700-talet, tryckt 1854), s. 595.

útlægur der Jónsbók, welches von *laga* (= útan laga), und das *útlægur* der Grágás und des älteren isländischen Christenrechts, welches von *útleggja* (útileggja fébætur) abzuleiten sei».

Amira ansluter sig till den första av dessa tre förklaringar, och denna åsikt fasthåller han i Nordgermanisches Obligationenrecht (I s. 141; II s. 128). Innan vi underkasta hans åsikter en närmare granskning, skola vi anföra ytterligare ett par bidrag till diskussionen.

V. Finsen⁸⁹ framställer under *útlegð* följande mening: »Ordene *útlagr*, *útlegð* o. s. v. maa uidentivl afledes af *liggja*, ikke af *lög*; Betydningen Udredelse, Bøder er vistnok den oprindelige, hvoraf senere er fremstaaet Betydningen Fredløshed, til hvilken Forstaaelse af Ordet ikke findes spor i den islandske Ret efter Grágás (derimod vel i Stykket I a, 205, II, 404, der angaaer norsk Ret); naar *útlegð* ikke betaltes, kunde dog Reglerne om dómrof medføre Straf af Landsforvisning eller Fredløshed. Herefter antage vi, at det er en Levning af den ældre Betydning of Ordet, som findes i det af Fr. Brandt, Nordmændenes gamle Strafferet, S. 5, Not, citerede Sted i Gulath. L. c. 171, ligesom ogsaa en Overgang fra den ældre til den yngre Betydning vil kunne søges i det af v. Amira, d. altnorweg. Vollstreckungsverfahren, S. 45 flg., udviklede om *útlegð* i den norske Ret som en mildere Art af Fredløshed».

Mot Finsens mening opponera sig såväl Fr. Brandt som Hertzberg.⁹⁰ Den senare skriver: naar endnu Finsen — — — fastholder, at ordene *útlagr* og *útlegð* bör afledes af *liggja*, *leggja*, ikke af *lög*, saa er det herimod tilstrækkeligt at bemærke, at en saadan tydning ikke blot vilde være uforenlig med fredløshedsinstitutets hele stilling og udvikling i den ældre norske ret, af hvilken den ældre islandske danner en mindre oprindelig udgrening, men ogsaa med den tilsvarende udvikling hos de øvrige nordiske saavel som sydligere boende germaniske stammer; jfr angels. *útlah*, m.-n.-tydsk *uutlagh*, der maa anses som nordiske laaneord».

Som redan nämnts, torde knappast råda olika meningar om be-

---

⁸⁹ Finsen, Ordregister till Grágás efter Konungsbók, Staðarhólsbók och Skálholtsbók, i Grágás, Stykker, som findes i det Arnamagnæanske Haandskrift Nr 351 fol., Skálholtsbók, 1883.

⁹⁰ Brandt, Forelæsninger over den norske Retshistorie II s. 4, 18. Hertzberg, Artikeln *útlagr*, *útlægr*, *útslægr* i Norges g. Love V. Gloss.

tydelsen av *útlagr*, *útlegd*. Orden betyda dels fredlös, fredlöshet, dels böter. Men om etymologien och den därmed sammanhörande betydelseutvecklingen äro meningarna delade. Frågan är, om icke några av dem, som sökt utreda ordets etymologi, låtit sig såväl av betydelselikheten fredlös = utom lagen, som av formlikheten *útlagr*, jfr *lag*, *laga*, förleda till att föra orden *útlagr*, *útlegd*, *útlægher* till subst. *lög*, *lagh*.

Amira⁹¹ säger kort och gott »*Utlægher* ist ebensowenig von *utlæggia* abgeleitet, wie altn. *utlægr* und *utlagr* von *ut-leggja*, sondern von *lagh* (Ordnung, Recht). Bei der alten Ableitung von *læggia* bleibt Schlyter». Även senare forskare, såsom Hemmer⁹² ansluta sig obetingat till Amiras uppfattning.

Vi skola emellertid underkasta Amiras undersökning av etymologien av orden fornnorska *útlegd*, *útlagr* och fornsvenska *utlægher* en närmare granskning.

Då Amira säger, att han ansluter sig till Grimms åsikt om ordets betydelse, bör först anmärkas, att Grimm visserligen ställer *útlægri* i förbindelse med en del ord, i vilka ordet *lag* ingår, men att varken han eller Haldorsen yttrar sig direkt om ordets etymologi. Keyser⁹³ säger härom endast: »Ordet *útlegd* havde saaledes paa Island antaget en forskjellig og langt mildere Betydning end i Norge, idet den paa Island kun betegnede en Bod, der traadte i Fredløshedens Sted».

De skäl, som Amira framlägger för sin åsikt, att *útlægher*, *útlegd* bör härledas icke från verbet *leggja* utan från subst. *lag* (= Ordnung, Recht) skola här anföras och granskas, varvid vi dock böra erinra oss, att hans bevisning härrör från 1874, då de språkliga hjälpmedlen icke voro så omfattande som nu.

»Kein einziges subst., welches mit *leggja* (præt. *lagða*) zusammenhängt, wird durch die Form *legð* (f.) gebildet, sondern das von *leggja* abgeleitete subst. lautet stets *lag* (n.) oder *laga* (f.) oder *lægi* (n.)». Detta påstående styrkes med flera exempel. Men Amira synes icke känna till, att feminina substantivbildningar på urgermanskt *-ipō* eller *-di* icke äro ovanliga till verb. Bildningar på *-ipō* äro t. ex. *byghþ* (isl. *byggð*), *dyghþ* (isl. *dygd*), *fylghþ* (isl. *fylgd*), *gærþ*

⁹¹ Amira, Nordgerm. Obligationenrecht I. s. 141, not 4.

⁹² Hemmer, Straffutmätningen s. 24, not 3.

⁹³ Keyser, Efterladte Skrifter II:1 1867 s. 359 ff., 370.

(isl. *gerð*), *hæfþ* (isl. *hefð*), *hæmnd* (isl. *hefnd*), *næmnd* (isl. *nefnd*). På urgerm. *-di* äro följande bildade *byrþ* (isl. *byrd*), *fynd* (isl. *fundr*), *færþ* (isl. *ferð*), *skyrþ* (isl. *skurðr*), *styld* (isl. *stuldr*).

En femininbildning till verbet *liggia*, *læggia* sådan som *lægð* (isl. *leyð*) är sålunda icke så otänkbar, som Amira anser. Visserligen förekommer ordet *legð* blott i fornnorska och isländska lagar och saknas i fornsvenska. Men detta har föga betydelse, emedan substantivet finnes i nordiskt ordförråd. I flera svenska dialekter förekomma likartade bildningar. Sådana äro t. ex. *lagd*, f., = mindre rynka på kyrk-kjorteln; från Delsbo i Hälsingland; *lägd*, f., = däld, lågt liggande äng vid foten av höjd; i Östergötland, Dalarna, delar av Finland, Gästrikland, Uppland, Hälsingland, samt med betydelsen linda, igenlagd åkerteg, som bär gräs, i Norrbotten, Västerbotten och Ångermanland, *lägd* motsvarar isl. *legð* (*lægð*) = dal, fördjupning, till mlty. *lēgede*, fem., av germ. *lēgiþō*. På Gotland och i Skåne förekommer *lägd* : *läj*, f., rand, märke på tyg eller kläder, där tyget fordom haft ett veck. I Skåne och i danska dialekter finnes *lägd* (uttal: läjd), m., = översta timret i yttre väggen på ett hus, längs med och under taket.

Från norskt språkområde kunna ytterligare anföras från Aasens ordbok: *Legd*, f. = 1) Stilling, Beliggenhed(?); 2) nedlagt eller liggande Stilling: Kornet ligg i Legd, ☉: er nedslaaet af Vinden; 3) en nedlagt Klynge eller Hob, især af Straa paa en Ager. *Legd* f. = Tilskud, paalagt eller udlignet Bidrag til et vist Formaal, saasom til Ophold for fattige Folk. Hava Legd : have Ophold af Fattigvæsenet. Koma paa Legd: komme under Sognets Forsorg. *Legdarfolk* Personer som forsorges ved »Legd». ⁹⁴

Utän tvivel böra dessa ord sammanföras med verben *liggia* : *læggia*. Amiras påstående, att *lag*, *laga* och *lægi* äro de enda förekommande avledningsformerna till verbet *leggja* är sålunda oriktigt. Därmed bortfaller första grunden för hans åsikt, att *legð* ej kan höra samman med *leggja*.

---

⁹⁴ *Lægd* f. = Lavhed gammel Norsk *lægð*; et lavtliggende Sted (av *laag*). Utom det redan nämnda *lägd* : *läj*, fem., och *lägd* (uttal: läjd) mask., kunna från danskt område ytterligare nämnas följande ord: *lejd* (= Rietz: *lägd* l.) och *lejda-korn* under *ligga*. Kalkar, Ordbog t. d. ældre da. Sprog. Feilberg, Ordbog over jyske Almuesmål.

Amiras andra skäl är, att ett subst., bildat med pret. av *leggja*, icke skulle lyda *legð* utan *lagð*. Han anför som exempel *bragð* av *bregða*, men förbiser, att *leggja* är ett svagt verb, icke ett starkt. Genom detta förbiseende får hans följande anmärkning en betydelse rakt motsatt den av honom åsyftade: »Sonst werden solche Formen, wie es scheint, mit Vorliebe, aus schwachen v. gebildet. Vgl. *byggð* v. *byggja*; *deild* v. *deila*; *deyfd* v. *deyfa*; *dirfd* = v. *dirfa*; *fylgd* v. *fylgia*; *frægd* v. *frægja*; *flærd* v. *flærða*; *færd* v. *færa*.» Denna argumentering stöder tvärtom den åsikten, att *legð* är bildat av *leggja*. Amiras påpekande, att den regelbundna preteritiformen av *leggja* är *lagð*, är visserligen riktigt. Men att förklara den omljudda formen *legð* erbjuder inga svårigheter lika litet som växlingen mellan omljudda och oomljudda former av fem. i-stammar överhuvud.⁹⁵

Vända vi oss från substantivet *utlegð* till adjektivet fno. *útlagr*, *útlægr*; fsv. *utlagdher*, *utlægher*, är växlingen mellan regelbundna, icke omljudda preteritiformer, *útlagr*, *utlagdher*, och omljudda former, såsom *útlægr*, *utlægher*, att förklara på samma sätt som *útlegð* genom analogiskt inflytande från presensformen. I de fornsvenska lagarna förekommer ordet blott i Västgöotalagarna, och för västgötskans vidkommande må erinras om den vanliga växlingen a : æ i stamstavelse, vilken finnes i många ord av olika slag.

En närmare motivering kräver vid adjektivet blott den dentallösa bildningen *útlagr* i st. f. *útlagðr* (jfr *úlagðr*), *utlægher* i st. f. *utlagdher*. Dyliga former utan dental avledning förekomma emellertid i såväl fornisländskan som fornsvenskan.⁹⁶ Därför torde de dentallösa formerna icke förhindra antagandet, att ifrågavarande ord böra härledas från *leggja*, *liggja*.

Varken förekomsten av i-omljud eller frånvaron av dental i dessa ord torde sålunda hindra, att de härledas från verbet *leggja*, *læggja*. Det må tilläggas, att ur språklig synpunkt ännu större svårigheter möta att härleda sådana former som fornisl. *útlegð*, *útlægr*, fornsvenska *utlægher* och *utlagdher* från ett subst. *lag* med kort vokal.

⁹⁵ Noreen, Aschw. Gr. 1904 § 409.

⁹⁶ Noreen, Aisl. Gr.³ § 497, Anm.; Noreen, Aschw. Gr., 1904, § 553, Anm. 5, 6, 9, 13, 14, 18, 19, 21; § 552, Anm. 5.

Frågan är, om icke Amira drivits till sin etymologi för *útlegd*, *útlagr* av sin önskan att åt orden vindicera en innebörd, vilken han menar vara väl förenlig med deras härledning från verbet *laga*, »ordnen (wovon *lög* = Ordnung, Gesetz)» men oförenlig med en härledning av *leggja*. Den betydelse, som Amira synes vilja undvika, är betydelsen *útleggja* = expendere, solvere, *útlegd* = expansio, solutio, mulcta. Enligt Amira skulle själva termen *útlegd* ursprungligen kunna beteckna endast uteslutande ur rättssamfundet, d. v. s. endast den strängare formen av fredlöshet. Som Maurer påpekat, är Amira i någon mån inkonsekvent, då han rättshistoriskt vill erkänna *útlegd* endast och ursprungligen i betydelsen mildare fredlöshet, som kan avlösas med böter, men språkligt endast i betydelsen strängare fredlöshet. Med rätta kritiseras därför Amiras påstående, som Maurer givit formuleringen, »dass der Ausgangspunkt für die Gestaltung des ganzen Institutes in der milderen Friedlosigkeit zu suchen sei, von welcher aus die úbótamál sich erst als eine Ausnahmskategorie ausgesondert hätten».⁹⁷ Just Amiras egen etymologi för *útlegd* bevisar enligt Maurer, att »das ursprünglich einheitliche Institut der späteren strengeren, und nicht der milderen Acht analog gestaltet gewesen sein werde». För denna sin mening anför Maurer även andra skäl.

Då det nu emellertid får anses mera sannolikt, att *útlegd* hör samman med *leggja*: *liggja* än med *lög*, *lagh*, blir denna etymologi ett stöd för Amiras åsikt, att *útlegd* ursprungligen betecknat den mildare formen av fredlöshet. Maurers bevis, att *útlegd* är benämning för även den strängare formen av fredlöshet kunna knappast vederläggas. Dessa styrkas språkligt av det förhållandet, att flera verbaladjektiv kunna hava på samma gång både aktiv och passiv betydelse. Ordet *útlægr* kan sålunda betyda både »som lägger ut» och »som lägges ut», d. v. s. åsyfta såväl bötes- som fredlöshetsstraff.⁹⁸ Slutsatsen blir alltså, att den mildare formen av fredlöshet är lika gammal som den strängare formen. Detta resultat når man på såväl rättshistorisk som filologisk väg.

⁹⁷ Maurers rec. av Amiras Vollstreckungsverfahren i Krit. Vierteljahresschr. XVI s. 84—85.

⁹⁸ Hægstad og Torp, Gamalnorsk Ordbok 1909 s. XXXIV—XXXV, 505.

INDIVID, GRUPP OCH MASSA

EN ÖVERSIKT AV KOLLEKTIVITETERNAS PSYKOLOGI

AV

ALF NYMAN

På toppen av den allbekanta Siegessäule framför riksdagspalatset i Berlin balanserar en förgylld kvinnofigur, av folkkvickheten döpt till »das alleinstehende Mädchen ohne Verhältniss» — den ensamstående flickan utan fästman.

I en liknande artificiell situation har också tidigare psykologien betraktat sitt undersökningsföremål. Med själviakttagelse, hypnos, suggestion, med enquêter, med en ofta raffinerad experimentell teknik, med registrering av reaktionstider och känslornas kroppsliga verkningar har den sökt att allt närmare inringa sitt undersökningsföremål. Åtskilligt har på dessa vägar redan vunnits. Mera står att hoppas.

Dock ha samtliga dessa metoder det gemensamt, att de närmast fatta i sikte det enskilda själslivet. Mer eller mindre medvetet har den psykologiska betraktelsen försatt det själsliv, den önskar studera, på en isoleringsplatta. Den har lösbrutit individen från det levande historiska och samhälleliga sambandet. Men ett själsliv förekommer aldrig på sådant sätt. Fastmera uppstår och utvecklas det alltid i och ur det samtliga kulturhistoriska, sociala och ekonomiska sammanhanget, i dess olika former av sed, språk, myt, religion, rättsliv och arbete. Redan Aristoteles kallade människan ett politiskt djur, ett ζῷον πολιτικόν, vilket utanför varje samfund, »likt en isolerad sten i brädspelet», antingen måste vara förmer än människa för att bestå, eller ock vore dömt att nedsjunka och förbli i ett rent djuriskt tillstånd. Och ett nyare visdomsord utsäger med en djärv och djupsinnig tautologi: »Nur unter Menschen wird der Mensch Mensch».

Den nutida psykologien har emellertid på sistone hunnit fram till den punkt, där den medvetet söker återknyta de trådar, den själv skurit över. Just den fördjupade analysen av det fristående, enskilda själslivet tvingas ganska snart att göra halt inför vissa grundläggande känslor, instinkter och värderingar, vilka oemotståndligt

visa ut över omkretsen av det enskilda medvetandet, ut i samfundet och i en större värld. Å andra sidan har man ej heller i längden kunnat undgå att bemärka, att den enskilde såsom medlem av en viss social grupp, sammanslutning eller blott tillfälligt hopdriven massa kan röja helt andra egenskaper än tagen för sig samt inom dessa kollektivitetens hägn är ställd under gåtfulla inflytelser, vilka djupt och avgörande ingripa i hans själsliga författning och utvecklingsgång. Ett romarord utsade: *Senatores boni viri, senatus autem mala bestia* — senatorerna äro hederliga karlar men senaten ett illasinnat odjur. Här gällde iakttagelsen en moralisk förändring, som den politiska erfarenheten sedan dess på mångfaldigt sätt kunnat bekräfta. Men också intelligensen lider avbräck. Den otroliga kritiklöshet och lättrogenhet, varåt masspåverkade hjärnor kunna hemfalla, framhålles på ett roande sätt av Voltaire med orden, att därest hans ovänner läto utsprida, att han stulit stora larmklockan i Nôtre-Dametornet och stoppat den i byxfickan, så skulle han genast rädsla sig genom en brådstörtad flykt. Men också Immanuel Kant har ett par reflexioner i ämnet, som peka i samma riktning. Kant anmärker nämligen: »Till att vinna många personer i en församling hör något annat än att behaga dem var för sig. De antaga mängdens ande och döma efter skenet. I församling äro de pöbel.» I en annan reflexion tillägger han: »Varom människor icke kunna övertygas var för sig, därom kunna de övertygas, när de äro tillsammans, ehuru envar redan har sin egen övertygelse». (Reflexionen Kants, n:r 365; 366.) Massans förmåga att intellektuellt nivellera och avtrubba massmedlemmarnas omdöme blir därmed framhållen.

I detta sammanhang är det måhända ej ur vägen att påpeka, huru som diktens, dramats, teaterteknikens och — i vår tid — ej minst filmens män haft ett vaket öga för massans psykologi och medvetet tillgripit starka mass-scener som artistiska och dramatiska stegringsmedel. I Odyssén och framför allt i Iliaden frossar den episka skildringen i mass-scener. Evangeliernas passionshistoria, de kända upprörda scenerna kring Pilatus, Kaifas och Barrabas äro till stor del uppbyggda av masspsykologiskt stoff. Victor Hugo och Richard Wagner ha likaledes, den förre i sina dikter och romanverk, den senare i sina musikdramer, givit fascinerande, praktfulla framställningar av massor och massupplopp. Manzoni och Zola äro båda drivna tecknare av massföreteelser och panikscener. Den moderna regikonstens

överlägsenhet över den gamla består bl. a. just i dess uppdrivna förmåga att sceniskt verksamt och sannfärdigt framställa psykologiska massfenomen, och många av Max Reinhardts teaterframgångar bero just härpå.

Såsom faktum är saken sålunda välbekant både från konsten och livet och icke minst från polisrapporterna. Det är endast för den vetenskapliga betraktelsen, som massbildningen och dess lagar te sig outredda.

Ansatser till en mera metodisk psykologisk beskrivning och utforskning av dessa inflytelser föreligga emellertid numera på olika håll. Franska forskare som Tarde, Le Bon, Marie, italienare som Scipio Sighele, tyskar som Simmel, Sigmund Freud, Kurt Baschwitz och Georg Stielor, en jugoslav som Ludwig Krašković och — på svensk sida — en psykiater som Bror Gadelius, ha från olika utgångspunkter — historiska, sociologiska, kriminalistiska, sexualerotiska och abnorm-psykologiska — inriktat sig just på studiet av själslivet, sådant det framträder kollektivt, inom massan.

Men ej nog härmed. Även till studiet av själslivet inom gruppen ha olika forskare lämnat vackra bidrag. Bland dessa grupp-psykologer må från tysk sida endast nämnas Alfred Vierkandt, Ferdinand Tönnies och Walther Moede. Mest karakteristiskt företrädde denna nya strömning dock av psykologen och instinktforskaren William Mc Dougall, numera vid Durhamuniversitetet i Amerika, samt — sedan 1920 — i experimentets form av F. H. Allport, H. T. Moore och Bechterev, med hans »kollektiva reflexologi».

Här skall nu först återgivas några av de grundiakttagelser, massforskarna ha gjort, liksom också den uppfattning av betingelserna för andlig massbildning, vartill de blivit förda.

Därtill skall fogas några huvudpunkter från studiet av gruppens psykologi, under markerande av de förnämsta skillnaderna, såväl som överensstämmelserna, mellan massliv och gruppliv.

1.

För att börja med oss själva: ha vi några erfarenheter av massliv och massbildningar?

Säkerligen ej så få. Vem av oss har icke vid något tillfälle bevittnat ett gatuupplopp? Vem har då icke med eller mot sin vilja

ryckts in i dess folkvirvel, känt fläkten av mängdens harm, eldats av dess hänförelse, jagats av dess oro? Vem har icke på en konsert av det medryckande slaget ertappat sig med att efter ett särskilt glänsande bravurnummer stampa med stamparna eller, vid en rivande fotbollsmatch, att »heja» med »hejarna» — i trots av att vi i vanliga fall ogilla dylika oförnäma utbrott?

Nåväl — men då ha vi också haft en flyktig kontakt med några av de yttringar, som masspsykologien studerar!

En kollektivpsykologisk kärnpunkt är också följande: det är alldeles obestridligt, att vid anhopning och vid vissa gemensamma inställningar hos oss människor uppträda andliga egenskaper och yttringssätt, väsentligt avvikande från, ja ofta bjärt motsatta dem, som vi förete tagna var för sig.

Vilka äro då de närmare villkoren härför? Att många människor råka sammankomma på en plats, är uppenbarligen i och för sig ej nog. Ställer man upp en fylking människor på ett torg eller sammanför man dem i en lokal, en teatersalong eller dylikt, så har man visserligen en folkmängd men alls ingen massa i psykologisk mening.

Men låt det nu hända något. Låt gatutrafikanterna opåttalt få skocka sig kring en stupad häst, en kullkörd bil, en sprattlande epileptiker, ett alarmerande krigstelegram, en brinnande byggnad. Låt en mötestalare stå upp och yttra några politiskt eller religiöst krasst anstötliga saker: då har ni massan i psykologisk bemärkelse fix och färdig.

De allmänna villkoren för en psykologisk massbildning synas också enligt Mc Dougalls analys vara dessa. I första hand: ett gemensamt föremål för samfällid iakttagelse. Ytterligare: ett något så när samstämmigt sätt att tänka och känna med hänsyn till detta gemensamt iakttagna föremål. Slutligen: en ömsesidig påverkan massindividerna emellan.

En gemensam idé eller ett starkt samfällt intresse mäktas sålunda alltid verka livligt massbildande. Därför givas också politiska, ekonomiska, religiösa, revolutionära och till och med estetiska massor. Och ju mera ensartad i bildning och övertygelser en samling människor redan i förväg är, desto mera lysande öppna sig utsikterna för en intensiv massbildning. Bönhusens, väckelsemötenas, de stora politiska protestmötenas menigheter erbjuda därför en ypperlig

jordmån; och då som i dessa fall massindividerna på förhand bilda ett urval av i visst avseende likasinnade, så kan den känsla, som sammansvetsar massan, ernå en skrämmande, ordningsvådlig stegring.

Denna starka känslostegring innanför massan utgör i själva verket något av det mest iögonfallande hos det kollektiva själslivet, och däri ligger törhända den förnämsta av dess förförelser. Starka känslor, även de av harm, äro, åtminstone inom vissa gränser, avgjort lustbetonade; då de därtill på detta sätt erfaras och uttryckas samfällt, nå de en eggelse och stegras de till en höjd, som inom privatlivet endast förekommer i rena undantagsfall. Säkert är i varje fall, att en känslomitta sprider sig epidemiskt genom en andlig massa, och att detta fenomen tillika hör till de gåtfullare inom den kollektiva psykologiens arbetsområde.

Ser man emellertid massan, ej från känslsynpunkt, utan från intelligenslivets och moralens håll, så är det en i huvudsak bister och tillika märkligt samstämmig teckning, de nutida samhällspsykologerna därom lämna. I en massa, fastslår Le Bon, är det dumheten, icke klokheten, som förtätas. Kritik och prövning få sitta emellan. Förnuftsskäl tillmätas ingen vikt — så mycket mera däremot vissa känsloladdade bilder eller uttryck. Eftertanke bjuder emot. Desto mera redobogen är man till handling. Häri liknar massans sinnesförfattning på ett mindre smickrande sätt barnsjälens och den ociviliserade människans. Samma synpunkt finner man hos Max Scheler: »Die Masse ist eo ipso das, was der Mensch als 'Kind' ist. Sie ist das Kind im Grossen.» Massan är även otålig som ett barn. Aldrig kan den vänta, aldrig lämna en fråga öppen. Den tror blint, förkastar lika blint. Den avskyr och förhärliagar utan förbehåll. I moraliskt avseende blir den därför i regel underlägsen den enskilda, fristående varelsen. Visserligen är det massan, som skapar fram klang- och jubeldagarna i folkens liv: men det är också den, som alltfört och med samma lätta mod tillställer kravaller, negerlynchningar, judepogromer.

Även andra moraliska avbränningar måste antecknas. Massan berusar sig i sin egen maktkänsla. Av alla rus är detta heltvisst det farligaste. Genom att så ryckas handlost med av den samfällida känslöbljan och uppgå i det samfällida, strävandet, företaget, illdådet, avtrubbas personlighetsmedvetandet hos den enskilde mass-

individ, på samma gång som ansvars känslan. Biskop Gottfrid Billings bevingade ord om »divisionsansvaret» äger här sin fulla tillämplighet. »Gud vill det»: detta historiska anskri är en typisk massformel. Över huvud synes det vara i ett tillstånd av hetsig, omtöcknad otillräknelighet, som 'massor' skrida till verket. Den franske psykologen Le Bon jämför det också uttryckligen med hypnotiserades själstillstånd; och senare forskare som Paul Schilder och delvis även Sigmund Freud ha fört denna hypnos-hypotes vidare; den senare karakteriserar sålunda hypnosen såsom »eine Masse zu zweien» — om med rätta, måste här lämnas därhän.¹

Likvisst må framhållas, att massornas ofta förnuftslösa och brottsliga handlingar blott undantagsvis synas vara underblåsta av egennyttan och vinningsbegär. Massan handlar över huvud alltför driftligt och brådstörtat för att ägna ens den egna fördelen någon eftertanke. Sålunda är det välbekant, att de »skrämmande skaror, som inträngde i Tuilerierna år 1848 icke bemäktigade sig ett enda av de dyrbara föremål, som där bländade dem och som kunnat tillförsäkra dem välstånd för långa tider framåt» (Le Bon, Massans psykologi, sid. 45). Säkert är även, att massan i kraft av sin andliga rusighet kan lyftas till en offervilja och ett handlingsmod, som vida överstiger den enskildes förmåga; men den kan lika fullt och lika lätt ryckas med till skändligheter sådana, att massindivid, som individ aldrig skulle ha kunnat på egen hand uttänka dem, än mindre sätta dem i verket.

I grövsta linjer antyder det sagda 'massans' mentalitet, sådan denna ter sig på grundval av de historiska, sociologiska och rent psykologiska analyser, Le Bon företagit; och den bekräftas på alla viktiga punkter av hans landsman, sociologen Tarde's liksom av Mc Dougalls och nu senast av Georg Stielers. Rådfrågar man sålunda den förstnämndes arbete »L'Opinion et la foule» (1904), finner man där (sid. 36) följande andliga signalement på masskollektivet. Massorna, säger oss Tarde, äro alla varandra lika i »deras otroliga ofördragsamhet, deras groteska högmod, deras sjukliga mottaglighet, den förvildande känslan av oansvarighet, i den fullständiga förlusten av känslan för måttet, vilken vållas av över-

¹ Härom Paul Schilder, »Über das Wesen der Hypnose» (1922), Sigmund Freud, »Massenpsychologie und Ichanalyse» (1921) och Max Scheler, »Wesen und Formen der Sympathie» (1926), sid. 19—26.

driften av deras ömsesidigt exalterade känslor». — Återigen betonas sålunda känslöeggelsen, vilken förut framhållits såsom ett av de avgörande dragen i dessa kollektivföreteelser på själslivets område. Och icke annorlunda dömer Mc Dougall. Sin utredning av den oorganiserade eller enkla 'massans' själsliga egenskaper sammanfattar denne senare också så, att massan »är till ytterlighet emotionell, impulsiv, våldsam, ombytlig, inkonsekvent, obeslutsam och extrem i handling, utvecklande endast de plumpare känslorna och de minst förfinade stämningarna; utomordentligt suggestibel, sorglös i överläggning, förhastad i omdömet, oförmögen till något förmer än de enklare och ofullkomligare formerna av resonemang; lätt påverkad och ledd, bristande i självmedvetande, berövad självaktning och ansvarskänsla, och benägen att ryckas med av medvetandet om dess egen kraft ...». Och denna ampra karakteristik slutar Mc Dougall med att framhålla, att som följd härav massans beteende närmast liknar ett bångstyrt barns och i sämsta fall »snarare ett vilddjurs än en mänsklig varelses» (The Group Mind, sid. 45).

Till fullo utvisar detta, att de moderna masspsykologerna ingalunda stå respektfullt bugande inför det kollektiva liv, som pöser inom en massbildning. Skulle det mot förmodan vara en kollektiv, överpersonlig ande, som röjer sig däri — ja, så är det i varje fall ingen dyrkansvärd ande! Dock är varken beskärmelse eller värdering den psykologiska forskningens sak. Vad dessa socialpsykologer vilja, är blott att förstå dessa fenomen, de må vara motbjudande eller motsatsen. Deras ständiga ögonmärke är att söka göra begripligt, huru en sådan måttlös känslöeggelse, en sådan blixtnabl emotionell smitta kan komma till stånd och utbreda sig inom en 'massa'; liksom ock, varför individen som lem av denna senare lider och måste lida dessa starka avtrubbnings på både intelligensens och samvetlivets område.

Nu känner man visserligen från den vanliga psykologien åtminstone likartade fenomen i den s. k. känslöinduktionen eller sympatiska resonansen vid känsloupplevelser och deras kroppsliga uttryck. Då nämligen de kroppsliga uttrycksrörelserna för en viss känsla eller sinnesrörelse äro fast funktionellt förknippade med motsvarande känsla eller affekt, så förfogar man över möjligheten att genom att så troget som möjligt efterhärma en bestämd uttrycks-

rörelse, hos sig själv framkalla samma känsla, vars yttre urladdningsform rörelsen eller åtbörden i vanliga fall utgör. Man kan här åberopa det klassiska råd, Pascal gav en religiöst modlös och tvivlande människa: att blott besöka mässan, som de övriga, bestänka sig med vigvatten, knäböja — kort sagt fullgöra den katolska fromhetens alla yttre åthävor och gärningar —, så komme nog tron och fromheten av sig själva. Rådet bygger på samma psyko-fysiologiska lag, vilken torde kunna formuleras så: uttrycksrörelserna inducera, om än i svagare grad, känslan.

Något liknande förefaller nu att vara fallet vid den våldsamma känslostegringen inom en massbildning eller vid en offentlig sammankomst, där eld utbryter. Blotta åsynen av de övriga massindividernas förskrärande uppsyn, deras bestörta åtbörder, armar som svängas i luften, störtandet mot dörrarna — allt detta synes här framkallande och förstärkande återverka på den enskildes känsloläge och hos honom alstra samma affekt, samma skrämsel, varav omgivningen besjålas. Det sagda torde gälla om vilken kollektivt uppkommen känsla som helst; och vad som skiljer denna känslorsonans inom massan från den mera individuellt betingade, är framför allt dess högre intensitet och ofrivillighet, liksom den nästan oförklarliga snabbhet, varmed den griper om sig. — Förhållandena vid panik lämna här den hjärtaste illustrationen; men också erfarenheter från naturfolken, hos vilka över huvud de kollektiva själsyttringarna framträda i ohämmad häftighet, bestyrka den gåtfulla plötslighet, varmed en dylik masskänsla fortplantas.

Vad som gör särskilt antagligt, att det är en dylik känslorsonans via eftergjorda, härmade eller endast iakttagna uttrycksrörelser, som ligger till grund för massyttringarna, är den omständigheten, vartill också Mc Dougall hänvisar, att nämligen »spridandet och den kraftiga stegringen av känsla synes bero på, om den förlänas uttryck, vilka äro förnimbara för sinnena» (a. a. sid. 29). Tillbakahållas uttrycksrörelserna, betvingas mimiken, så »smittar» icke heller känslan, stiger i varje fall icke till den kokpunkt, som är betecknande för masspsykoserna. Och omvänt: gynnas uttrycksrörelserna, får mimiken fritt lopp, så tager känslomittan ny fart, och då upparbetas också själva känslointensiteten nästan automatiskt. — Därmed förfaller anledningen att räkna med s. k. telepatisk överföring av känslor inom massan; — en förklaringsutväg,

som, även frånsatt detta, hemföle under formeln: *obscurum per obscurius*.

2.

Vänder man sig härifrån till de andliga företeelser, som uppträda inom gruppen, och vill man söka ange, vad som främst skiljer denna från en vanlig psykologisk massbildning, så är det, om man följer Mc Dougall, i synnerhet fem omständigheter, som befinnas avgörande.

Den första och lättast avgivna är den, att gruppen i motsats till massan fortfar att hålla samman, att dess medlemmar fortsätta att stå i förbindelse med varandra.

Den andra: att det hos var och en av gruppens medlemmar uppstår en »klar uppfattning om gruppen, dess natur, sammansättning och möjligheter, samt om förhållandet mellan gruppen och individerna» (*The Group Mind*, sid. 49). Men ej nog härmed. Det fordras därjämte, att till denna vetskap och föreställning om gruppen knyter sig en känsla för gruppen, vilken gör denna föreställning fyllig och varm och utlöser handlingar, som avse gruppen och dess ställning till andra grupper.

Ytterligare en tredje omständighet, vilken gynnar och stegrar gruppmedvetandet, får anses ligga däri, att gruppen i fråga råkar i kamp eller tävlan med andra grupper, vilka fullfölja andra syften och arbeta för andra mål.

Som fjärde förutsättning för en fullödlig gruppbildning må införas den, att det utdanas en uppsättning seder och bruk inom gruppen, vilken skapar tradition.

Därtill sluter sig, som femte och sista betingelse, den organisation och arbetsfördelning inom gruppen, varigenom denna får ryggrad och framför allt skiljer sig från den endast tillfälligt sammankomna och snart förskingrade massan.

Där samtliga dessa betingelser samverka, uppstår ett »gruppmedvetande» och kan grupplivet lyftas till prestationer av högt värde. När gemensam organisation, gemensam känsla, gemensam sak och tävlan sammansvetsa gruppens medlemmar, uppnå dessa en samlad verkan, vilken överskjuter summan av dess enskilda medlemmars insatser. Känslostegringen kan därvid en sådan grupp-

bildning ha gemensam med den lösa, oorganiserade massan; men den skiljer sig från denna senare genom sin fortvaro, fasta författning och det levande medvetandet om att äga ett gemensamt förflutet, en tradition att upprätthålla, en självaktning att bestå inför.

Ty var det kännetecknande för 'massans' handlingar, att de voro oansvariga och fullkomligt i avsaknad av självaktning, är just ambitionsmedvetandet starkt utmärkande för alla högre organiserade grupper sådana som ett regemente eller en hel armékår. Och var det ytterligare karakteristiskt för massan, att det alltid hos den var dumheten, som förtätades, så förhåller det sig enligt Mc Dougall omvänt inom vad han kallar den »välorganiserade» gruppen. Därigenom att inom den i kraft av dess organisation valet av medlem i regel förbehålles de bättre utrustade och bäst tränade huvudena (styrelsen eller staben), så blir det samfällda framträdandet, det samfällda handlandet här, menar Mc Dougall, »ett visst uttryck för en intelligens och en moral, som är mycket högre än den, som förefinnes hos genomsnittet». Ja, denne forskare anser till och med, att genom känslöstämningen och organisationens band gruppens prestationer i lyckligaste fall skulle kunna nå en höjd, överträffande även »de mest högtstående medlemmarnas» (Group Mind, sid. 53).

Om en kollektivitetspsykolog som Mc Dougall i fråga om 'massans' intellektuella och moraliska tillgångar fullkomligt underskrev de analyser, Taine, Tarde, Le Bon och Sighele givit oss, så ser han sålunda betydligt ljusare, ja kanske alltför ljust, på gruppen och grupplivet. Gruppmedvetandet kan nämligen enligt hans mening spela en moraliskt stödjande och främjande roll för den enskilde gruppmedlemmen. Dennes självbevarelsedrift uppsuges i gruppens, sammansmälter med den, vidgas med den. Gruppens välgång blir hans välgång. Gruppens ära blir hans ära. Den trånga kretsen av hans själviska böjelser och strävanden spränges således, tack vare gruppen. Känslan för andras väl och ve kan slå rötter — åtminstone då det gäller gruppmedlemmar av hans egen grupp.

Med förkärlek dröjer Mc Dougall vid denna soligare sida av saken. — Men den har också en skuggsida. Man anför från Schiller ett frejdat distikon mot de lärda samfunden, vilket trots sin epigrammatiska överdrift säkerligen rymmer ett sanningskorn:

»Jeder, sieht man ihn einzeln, ist leidlich klug und verständig;
sind sie in corpore, gleich wird euch ein Dummkopf daraus.»

Och man har från Fredrik den Store det vitsordet om hans generaler, att de voro geniala karlar, när de fingo handla på egen hand men att de förvandlades till fårskallar, så fort han församlade dem till krigsråd. Kommittéers och kommissioners intellektuella eftermäle brukar också sällan vara lysande. Här tyckas sålunda hämningar göra sig gällande. Och över huvud: grupptraditionen, de utdanade formerna, förhandlingssättet, kunna bli tryckande och stäcka det fria omdömet. Den tyske socialpsykologen Georg Stielers framhåller också, ej utan fog, att gruppen på sina medlemmar verkar »als unübersehbare Macht, darum geheimnisvoll, erdrückend, autoritativ, die Spontaneität lähmend» (Person und Masse, Leipzig 1929, sid. 232). Ja — så *kan* den åtminstone verka! Och från handlingslivets sida: gruppens egoism blir heltvisst också gruppmedlemmarnas egoism. En svensk forskare, professor Malte Jacobsson, medger öppet, att denna gruppegoism — och, ville man tillägga, egoism för gruppens räkning — till och med kan bli ännu mera benhård än den enskildes privata själviskhet.

Man gör säkerligen klokt i att icke blunda för detta förhållande. Det gives en hänsynslöshet å gruppens vägnar, som långt överträffar privatmannens. Den vidgade blicken för gruppens och korporationens krav vinnes ofta på bekostnad av synskärpan för andra gruppers och korporationers. Familjeegoism, skråpolitik, de varandra bekämpande ekonomiska sammanslutningarna, avge talande exempel. Solidariteten inåt framträder i regel som förhårdelse och omedgörlighet utåt. Vad som är riktigt, är emellertid odisputabelt det, att det första steget bort från den singulära individuella egoismen tages i gruppens hägn, här då den första och allra trängsta gruppens: familjens, och att »gruppsjälen» («the Group Mind») eller »kårandan» (esprit de corps) spelat en framskjuten roll inom allt samfundsliv, från stenåldern allt intill nu. Gruppbildningens betydelse för hela den primitiva mänskligheten kan knappast överskattas. Utan gruppen vore den enskilde här såld. Med sitt väsens rötter känner han sig också förbunden med den släkt, den klan, vartill han räknas. De epokgörande undersökningar, etnografer och religionshistoriker som Baldwin Spencer, F. J. Gillen, Carl Strehlow och Émile Durkheim utfört särskilt i fråga om totemismen hos våra dagars naturfolk, ha bragt i dagen märkliga ting, ägnade att bestyrka grupplivets och gruppmedvetandets starka övervikt hos

dessa folk och på denna kulturnivå. I kraft av det gemensamma totemet och totemdjuret förbindas gruppens nu levande medlemmar såväl inbördes som ock med deras stamfäder bakåt i tiden och sammanslutas de alla i en mystisk, kollektiv enhet: en verklig symbios, som Lévy-Bruhl kallar den. Denna gruppindelning efter totem och totemsläktskaper synes tillika vara den mest ursprungliga och kanske den djupast bärande sociala sammanlevnadsform, vi känna. I sin mån bekräftar den sannfärdigheten av Aristoteles' här redan anförda definition på människan såsom ett till sitt väsen »politiskt djur», d. v. s. en varelse, som har behov av sina likar och först i deras gemenskap finner tillfredsställelse och utvecklar sina säregna, rent mänskliga egenskaper. Inför djurpsykologiens senaste rön kan man här likvisst fråga sig, om icke det särmerke, den differentia specifica, Aristoteles därvid angiver för människan, är något för snävt avgränsande och om icke också *djuren* äro i denna mening »politiska» existenser. På sin bekanta apfarm på Teneriffa hade sålunda professor Wolfgang Köhler tillfälle att göra sådana iakttagelser, att han ansett sig befogad att skriva, att en i ensamhet hållen chimpanse icke är en riktig chimpanse, att djurets karakteristiska egenskaper uppträda först inom gruppen, att detta gruppssammanhang hos chimpanserna är »eine reale Kraft von bisweilen erstaunlichem Betrag» (Zur Psychologie der Schimpanse, Psychologische Forschung, bd 1, sid. 10 f.) och att slutligen dessa djur oändligt föredraga fångenskapen med gruppen framför frihet utan gruppen; ja att de unga djuren känna en ångest utanför gruppen och en hemlängtan till gruppen, så stark, att en experimentator med hjärta knappast kan förmå sig att för någon längre tid utsätta dem för dylik isoleringstortyr (a. a. sid. 11.).

* *

*

Åtskilliga olösta spørsmål återstå för den kollektiva psykologien såväl ifråga om känslomittan och känslostegringen inom en psykisk 'massa' som i fråga om de själviska känslornas vidgning och rening genom grupplivet. Mass- och gruppsykologi äro ännu mycket unga discipliner, de sistkomna medlemmarna vid de humanistiska vetenskapernas rådsbord; och de förklaringskategorier,

varunder man velat se de kollektivpsykologiska fenomenen: hypnos, suggestion, Einfühlung o. s. v., äro i grund och botten endast recipierade språkliga uttryck för ungefär lika många problem.

Men en betydelsefull slutsats — och en praktisk sådan — kan redan nu dragas. Den angår vikten för envar att så stegra och befästa sin personlighet, att vi icke handlöst ryckas med av massbildningens förförelser, ligga offer för dess fördummelse och förvildning. Och i den mån vi själva äro inlemmade i grupper och korporationer, åligger det oss att driftigt deltaga i deras arbeten och strävanden, så långt dessa äro burna av vederhäftiga ideal — dock utan att därvid låta avblända oss mot kraven och idealen hos de större helheter, vari dessa grupper ingå. Vi födas till världen som grupp-människor, få fullgöra vårt egentliga arbete som grupp-människor. Men vårt ögonmärke borde vara att utbilda oss till något bättre upp: till fullvakna och varma helhetsmänniskor, vilka inom den grupp, vari vi äro ställda, verka för de högre och högsta.

Därmed tages steget samtidigt från den kollektiva psykologien och från psykologien över huvud till det normativas plan.

Längre än till denna gränslinje har jag emellertid icke att här följa de frågor, den kollektiva psykologien uppkastar.

ERIK XIV OCH ISLAND

EN STUDIE I SVENSK KRIGSHUSHÅLLNING UNDER 1500-TALET

AV

INGVAR ANDERSSON

Under nordiska sjuårskriget hade den svenska ledningen oav-
låtligt sina blickar riktade åt väster och vid ett tillfälle, våren
1567, fästes dessa särskilt vid Island. Det är i och för sig helt
naturligt, att Erik XIV inriktade en stor del av sin verksamhet
västerut. Det var nödvändigt att göra detta.

Sedan Sverige omedelbart vid nordiska sjuårskrigets början
förlorat Elfsborg och därigenom avstängts från Västerhavet, var
dess läge avsevärt försämrat. Det fanns inga möjligheter att erhålla
direkt tillförsel från Västeuropas handelsstater; från sin fasta posi-
tion vid Sundet kunde Danmark utöva kontroll över dessa länders
tillförsel till Östersjöbäcken och vidtaga åtgärder för att hindra
eller försvåra deras kommunikation med Sverige. En av de män,
som bäst kände Sveriges läge i utrikespolitiskt avseende och var
bäst insatt i Erik XIV:s planer, Nils Gyllenstierna, skrev från konti-
nenten till konungen på hösten 1563, sedan han sökt återvända till
Sverige över Elfsborg och där stött på danska skepp, som tvungo
honom att söka sig till Nederländerna: Erik bör sörja för att detta
sakernas tillstånd avhjälpes, »vilket en dels högligen vill vara för
nöden, och att Västersjön bliver Sveriges rike fri och obehindrad för
all tillförings skull».¹

Under de följande åren inriktades den svenska krigföringen ock-
så — förutom på att genom flottan hålla förbindelsen öppen till
Nordtyskland och försvåra Danmarks kontroll av Sundsfarten —
på att åter öppna väg till Västerhavet. Försöken att åter vinna fast
fot vid Göta älvs mynning misslyckades, men ersättning vanns till
en del genom erövringen av Varberg i september 1565. Dit sökte
man i fortsättningen kalla utländska köpmän och där upprättades

---

¹ Nils Gyllenstiernas brev till Erik den 1 aug. 1563 (koncept i E. 277, Uppsala Universitetsbibliotek).

ett varuhus för kronan.¹ Även åt andra håll riktades en svensk offensiv av motsvarande innebörd.

Arthur Stille har med styrka framhållit de strategiskt väl övertänkta planer, som lågo bakom de olika krigsföretagen mot Norge.² Redan i februari 1564 igångsattes Collarts expedition mot Tröndelagen; dessutom skulle Sydnorge anfallas. Från Stenviksholm sökte Collart tränga vidare söderut utefter norska kusten; som Stille påpekat, riktade sig detta anfall tydligen mot Bergen. Det lyckades icke att realisera planen. Anfallet möttes från Bergen och slogs tillbaka. På vintern 1566—67 upptogs denna plan i modifierat skick: denna gång riktades anfallet mot Sydnorge, Hamar erövrades och Akershus belägrades. Först i mitten av maj anlände dansk undsättning och svenskarna drevos tillbaka. Den handelspolitiska innebörden i det första av dessa företag belyses av ett annat uttalande av Nils Gyllenstierna. Kan man ej hoppas på tillförsel genom Sundet eller från Nordtyskland, finnes blott den vägen att återtaga Elfsborg eller »sunst einighe Haffuen in Norwegen einkriegen, wie man den vorhoffet, dieweiln Kunigl. Matt:n Kriegsvolck noch sollen liegen vor Boghuss»; dit skulle varorna kunna föras.³

På våren 1567, medan Akershus inneslöt, sörjde Erik för att påverka den norska opinionen till förmån för Sverige. Liknande åtgärder hade förut vidtagits, redan vid krigets början med avseende på de södra gränslandskapen, där befolkningen uppmanats att sluta sig till Sverige.⁴ Tydligen hoppades Erik på att kunna utnyttja den mot den danska styrelsen fientliga stämning, som han ansåg finnas i Norge och varom han fått — förmodligen överdrivna — föreställningar genom vad Enno Brandrök berättat honom.⁵ En hel rad av agitationsskrifter trycktes genom den svenska regeringens försorg under tiden från hösten 1566 till våren 1567, riktade till Norges

---

¹ Eriks brev den 31 oktober 1565 till Elisabeth (Erik XIV:s latinska registratur): hindren för tillförsel äro upphävida, sedan Varberg tagits; Räkenskaper för Varbergs varuhus (Kammararkivet).

² Stille, De ledande idéerna i krigföringen i Norden 1563—1570.

³ Gyllenstiernas brev till Herman Bolman i Antwerpen den 13 april 1564 (Gyllenstiernas uppsnappade brev i Staatsarchiv, Lübeck).

⁴ Mandat till Blekinge den 8 augusti 1563 och till Göinge på senhösten samma år (Westling, Det nordiska sjuårskrigets historia, I, sid. 37 f.).

⁵ Fr. Ödberg, Tidsbilder ur 1500-talets svenska hävder, sid. 6 f; Stille, a. a. sid. 60 f.

adel och till dess »dannemän, prästmän, köpstadsmän och bönder», och avsedda att spridas genom de svenska trupperna.¹

I de till ständerna utom adeln riktade skrifterna av den 31 januari och den 1 maj 1567 manar Erik invånarna i Norge, som genom falska brev och segel kommit under de danske, att övergå till Sverige. »Vad som kungen och den danska adeln lämnat kvar», heter det, »det ha de jutska fogdarna tagit alltsammans». Slöte folket sig till Erik, skulle de få behålla sina gamla privilegier och friheter.

På samma sätt tillbjuder Erik i ett tryckt mandat den 27 mars Islands invånare sin gunst. De ha utan tvivel, heter det, förnummit, hur Danmarks konung utan all rätt, fog och orsak, emot förbund, ed och tillsägelse, börjat krig. Med Guds hjälp har Erik behållit överhanden, gjort erövringar både i Danmark och Norge och nederlagt fiendens största makt till sjöss. Nu ha Norges inbyggare förnummit de svenska framgångarna och insett, att de ha tillfälle att komma undan de danskas tyranni och olidliga regemente. Adeln och menige man har haft sitt bud hos Erik och begärt skydd; han har redan intagit några slott och län i Norge och hoppas kunna fullborda erövringen. Då nu Island hör under Norges krona, heter det vidare, erbjuder Erik även islänningarna sitt beskydd. Han skall skicka några sina tjänare med utrustade örlogsskepp och ett antal krigsfolk till dem. Gå de nu honom till handa, skall han försvara dem för övervåld och orätt samt låta dem bliva vid sina gamla friheter och privilegier.²

Mandatet till Island utgår från samma situation som de övriga, men synes vid första ögonkastet omotiverat och egendomligt. Även om anfallsplanen ginge i lås och Sverige vunne fast fot i södra eller västra Norge, förefaller det enbart som ett löst hugskott, framkallat av geografiskt kuriositetsintresse eller dimmiga storhetsidéer, att rikta sig till den avlägsna öns invånare med en sådan maning. Man frågar sig vad meningen kunde vara, vad Island kunde ha för intresse för Sverige i denna situation. För att klargöra detta är det

¹ G. Rudbeck, Skrifter till Sveriges historia tryckta före år 1600, n:r 389, 394, 395, 398, 399; Sveriges bibliografi II, sid. 336 ff; jmf även Rudbeck n:r 383 och Sveriges bibliografi sid. 332 f.

² G. Rudbeck, a. a. n:r 397; Sveriges bibliografi II, sid. 340 f.

nödvändigt att ge en översikt över vissa drag i Sveriges utrikeshandel under nordiska sjuårskriget.

Det instängda Sverige, som kämpade för att frigöra sig ur en ständigt hotande blockad, kunde nödtorftigt försörja sig med produkterna av sitt eget jordbruk och sin egen boskapsskötsel. Men vad åtskilliga varor beträffar, var det hänvisat till import. Detta gällde, enligt konungens egna ord, »salt, vin, kläde och krigsmunitioner», och i det nyss nämnda brevet till Elisabeth anhåller Erik att få infört »sal, nitrum, pannum, armaturas, bombardas» m. m. Med ständig risk för misslyckande försågs Sverige med salt och vin från de nordtyska städer, som icke gjort gemensam sak med Lübeck, samt från de genom Sundet seglande köpmansskutor, som den svenska flottan kunde ta hand om. För Sveriges värnkraft var det emellertid först och sist ett nödvändigt villkor att få in sådana artiklar, som behövdes för själva krigföringen: kläde åt soldaterna, vapen och i synnerhet krut. Vad klädet beträffar vidtogos under krigets lopp åtskilliga åtgärder för att säkra import därav: då Eriks syster Cecilia 1565—66 besökte drottning Elisabeth av England, hade hon bl. a. i uppgift att förhandla om utförsel av kläde till Sverige. Vapentillgången hade Erik under de första åren av sin regering sökt trygga genom tillförsel och genom inhemsk vapenfabrikation, som fortsattes under kriget. Hillebarder smiddes, kanoner götos och lod tillverkades inom landet; import sökte han oavlatligt ordna.¹

Vad som i detta sammanhang har speciellt intresse är krutet, själva grundförutsättningen för krigföringen. En del kunde införas,² men viktigare var att ordna fabrikation. Så hade också skett under Eriks första år av forcerat rustningsarbete, och det fanns t. ex. krutkvarnar i Nacka och Ulvesund. Men för erhållandet av råmaterial var man till stor del hänvisad till utlandet.

Svartkrutet, som vid denna tid användes till musköter och kanoner, är till sin sammansättning väl bekant genom en rad samtida källor.³ Det tillverkades genom blandning av tre beståndsdelar,

¹ Åtskilliga belägg finnas i riksregistraturet, t. ex. för 1562 ²²/₈ och ²⁷/₉, för 1563 ⁸/₁₁; bland tryckt material Fr. Ödberg, a. a. sid. 20 f. och Handlingar rörande Skandinaviens historia, 27, sid. 48 ff.

² Ödberg, a. a. sid. 21.

³ H. W. L. Hime, Gunpowder and ammunition, och för svenska förhållanden F. A. Spak, Öfversigt öfver artilleriets uppkomst och utveckling i Europa, ett

kol, salpeter och svavel. Kolet, som enligt gängse krutreceipt framställdes av t. ex. hasselkäppar, led man ingen brist på i Sverige, men värre var det med de två andra materialen. Salpeter kunde man få genom import väster- och söderifrån, men denna väg var otrygg i händelse av krig. Erik lät sig angeläget vara att öppna andra försörjningsmöjligheter, och vad import beträffade, lämnade hans ryska politik, som gick ut på att bevara ett gott förhållande till grannen i öster, vissa möjligheter, som han visste att tillvarataga. Uppgifter härom ha i annat sammanhang lämnats av H. Hjärne, som framhåller den betydelse frågan om salpeterleveranser hade under denna tids förhandlingar mellan Sverige och Ryssland. Det visar sig även, att danskarna på denna front voro angelägna att »i Moskva motarbeta svenskarnas önskingar och i Narva och Novgorod genom sina agenter övervaka, att tsarens exportförbud ej i hemlighet överträdde». Rätt avsevärda kvantiteter kunde tidvis erhållas härifrån och distribueras till de olika krutkvarnarna.¹

Även denna möjlighet var naturligtvis ej alltför säker, och redan tidigt har Erik velat sätta igång en inhemsk tillverkning. Salpetersjudare anställdes, vilka inom landet skulle söka utvinna den viktiga varan. Åtskilliga av dessa bära utländska namn; man har sört för att inkalla yrkesskickligt folk för att utöva och utlära salpetersjuderiets konst. Salpeter är »en partzel ibland de förnämsta och viktigaste», inskräper kungen 1565, och det har utfärdats en särskild instruktion för salpetersjudare, vilka skola ha sina verkstäder i Uppland, Södermanland, Västmanland och Närke, såvitt möjligt även i Estland, samt instrueras av Hans von Köln.² Man strävade sålunda

---

arbete som även Hime använt. För den detaljerade framställningsproceduren jfr den vid den engelska översättningen av Machiavellis Krigskonst fogade traktaten av översättaren Peter Whitehorne (1573).

¹ H. Hjärne, Svensk-ryska förhandlingar 1564—72. Erik XIV:s ryska förbundsplaner, sid. 43, 61 f., 68, 81, 92. Jämför även Eriks instruktion för ståt-hållarna 1565, där han diskuterar olika importmöjligheter (Handlingar rörande Skandinaviens historia, 27, sid. 113 f.).

² Under åren 1564 och 1565 nämnas i räntekammarböckerna salpetersjudarna Hans von Köln, Thomas von Noremborg, Willam Kröger och Jöran Hansson. En leverans 1565 uppgick till tretton skeppund. Övriga uppgifter i konungens instruktion 1565 (Handlingar rörande Skandinaviens historia, 27, sid. 109 ff.). — Redan 1562 hade Nils Gyllenstierna i England mottagit ett erbjudande från tyska köpmän att tillverka salpeter i Sverige (Nils Gyllenstiernas rapport den 16 mars 1562, Riksarkivet).

ivrigt att med hjälp av landets egna resurser avhjälpa bristen på detta viktiga råmaterial till krutet.

Svårast var det emellertid med svavlet, som infördes över Väst-europa eller Nordtyskland. Från de allierades sida sökte man medvetet avstänga Sverige från svaveltillförsel, och saken diskuterades mellan de danska och lübska regeringarna. Man kunde aldrig vara säker att icke skeppen från Västersjön medförde svavel. Lübeck lät 1566 inberätta till Fredrik II ett rykte, att i Frankrike, England och Nederländerna 70 eller 80 skepp utrustats att segla genom Bälten och Öresund. »Nhunne were es nicht ohne», heter det i instruktionen för det lübska sändebudet till Danmark, »das man in England und Frankreich den Schwebel pulverizieret, vnnder Ballast vorsteckte auch vnter Sand vormengete, und in Schweden, da sie denne die Kunst wiederumb darauss zu leutteren wissten, vorscharrete».¹

Erik hade öga för denna svaghet i den svenska rustningen och arbetade för att avhjälpa den. Det fanns vissa möjligheter att inom landet åtminstone pröva en utväg, nämligen i sammanhang med bergsbruket. Redan 1542 hade man försökt svaveltillverkning vid Stora Kopparberg i och för krutfabrikation; den kopparförande svavelkisen här kunde utnyttjas på detta sätt.² Detta var endast ett sporadiskt försök, men det fullföljdes, som T. Söderberg påpekat, under nordiska sjuårskriget. Redan 1561 kan man avläsa Eriks intresse för denna sak: han talar detta år i ett brev om att »beställa hit en svavelluttrare».³ Flera senare exempel på hans tankar i denna fråga kunna lämnas. I sin ofta citerade instruktion för ståthållarna 1565 anvisar han dem att flitigt fullfölja det påbörjade svavelbruket vid Dannemora och Västra Sölfberget. Hans von Lagnitz, arbetets ledare, skall vid den förstnämnda platsen beflita sig om flera »gropar eller roster»; önskvärt vore att Erik hade minst 300 gropar om året, »däruti svavel måtte göras, eljest haver K. M:t intet behag till samma brukning». Vid samma tid hade Hans von Lehusen enligt Eriks utsago lovat, att han »ville förskaffa hit in i riket en mästare, som

¹ Acta legationis ad regem Daniae 1566 (Acta Svecica, Staatsarchiv, Lübeck).

² T. Söderberg, Stora Kopparberget under medeltiden och Gustav Vasa, sid. 325.

³ Brev den 26 november 1561 till Jacob Horn (RR). En annan svavelluttrare, Adrian Gullscheder, nämnes 1563 (Handlingar rörande Skandinaviens historia, 27, sid. 50).

med svavelbruk och vitriol vet umgå, den där icke allenast tröstar försörja detta riket med för:de partzeler, utan menar sig ock jämväl kunna lagat, att de utländske skola därmed bliva undsatte».¹

Under krigsåren pågick denna tillverkning vid gruvorna i Kopparberg, Sala och Dannemora. I mars 1566 utsände Erik t. ex. brev angående det svavelbruk, »som påbegynt är vid Östre Sölfberget». Han framhåller vikten av att driften forceras och lovar hjälp med dagsverken, ved, kol och malm. Han uttalar den förhoppningen, att man skall kunna komma upp till en årlig produktion av etthundra skeppund luttrad vara.² Senare samma år ges befallning att svavelverket i Kopparberg skall befordras: saken har stor betydelse för Sveriges rike, eftersom man »för denne tids lägenhet skull icke kan bekomma svavel ifrå Tyskland». Erik har hört att tillfälle finnes till inhemsk produktion, »alldenstund både vid Kopparberget så ock vid Östre Sölfberget finnes ymnigt nog av den kismalm, där man kan göra svavel utav». Vad som finnes framställt, skall genom natt och dag sändas till Stockholm, och därifrån skall genom ståthållarens försorg sändas arbetsmanskap till gruvan; som önskemål framställer kungen, att man skall kunna leverera minst sex läster per månad.³

Helt naturligt medförde det åtskilliga svårigheter att anordna den nya driften samt att förse krutkvarnarna med material efter hand.⁴ Det framgår också av de givna exemplen, att resultatet ej i allo svarat mot förhoppningarna. I varje fall var det av största vikt att trygga regelbunden import av det för krigföringen nödvändiga ämnet. Och i sammanhang härmed torde man böra se Erik XIV:s vid första anblicken meningslösa planer på Island.

De viktigaste svavelförekomsterna vid denna tid voro de, där ämnet anträffades rent i naturen. Som bekant gäller detta i stor utsträckning om vulkaniska områden. Vad Europa beträffar, kommo sålunda Syditalien och i synnerhet Sicilien främst i fråga och det är knappast en tillfällighet, att vid ungefär den tid, då krutfabrika-

¹ Handlingar rörande Skandinaviens historia, 27, sid. 116 ff.; Fr. Ödberg, a. a. sid. 20.

² Eriks brev till Carl Skrivare den 14 mars 1566 (RR).

³ Eriks brev till Jöns Ingemarsson den 3 maj 1566 (RR).

⁴ Den svavelfabrikation, som »en tid lång» varit vid Dannemora berg, inställdes genom konungens befallning till Matts Jönsson den 27 mars 1567: Erik hade erfarit, att man hade skada därav och önskade ej nedlägga större kostnad på försöket till ingen nytta (RR).

tionen började få stor praktisk betydelse, dessa länder voro föremål för stormakternas livliga intresse. Förutom andra spridda förekomster märktes vidare Europas andra betydande vulkaniska område, Island. De isländska svavelfyndigheterna äro numera betydelselösa, men saken gestaltade sig annorlunda på 1500-talet. De voro vid denna tid väl kända i Nordeuropa, och en ej obetydlig export drevs från Island.

Det var framför allt de hamburgska köpmännen som specialiserat sig på denna. De hade enligt sina egna uppgifter 1560 seglat årligen till Island med två eller tre skepp under femtio eller sextio år, försett ön med varor och erhållit svavel i utbyte.¹ Emellertid utställde Fredrik II av Danmark den 3 juli 1560 ett öppet brev, att han på grund av den stora bristen på svavel till sitt och rikets behov hädanefter själv hade för avsikt att driva den handel på Nordisland, som dittills legat i händerna på utlänningar. Genom en kunglig köpmans försorg skulle svavlet föras till Köpenhamn och där luttras på konungens bekostnad.² Såväl Hamburgs råd som Lübeck i eget och Hansans namn protesterade mot konungens påbud; åtskilliga skrivelser växlades i saken och förhandlingar fördes under de närmaste åren, men Fredrik II behöll sin ståndpunkt.³ Därmed hade han på ett effektivt sätt säkrat den viktiga varan för den stora kraftmätningen med Sverige.

Man kunde knappast i Sverige vara okunnig om dessa förhållanden. Det bör i detta sammanhang observeras, att Nils Gyllenstierna under sin långvariga vistelse i Nordtyskland efter sin beskickning till kejsaren 1562—63 även trädde i förbindelse med Hamburg och förberedde förhandlingar med staden för sin konungs räkning⁴; där harmades man fortfarande över Fredrik II:s åtgärder med avseende på den isländska handeln. Sedd i det här givna sammanhanget, får Erik XIV:s plan att vinna stöd på Island en tydlig mening: det gällde

¹ Danmark-Norges Traktater II, sid. 12.

² Kancelliets Brevbøger 1556—60, sid. 422, och 1561—65, sid. 7, 45 och 125; Danmark-Norges Traktater II, sid. 12.

³ Danmark-Norges Traktater II, sid. 12-15; Kancelliets Brevbøger 1561—65, sid. 20. Om svavelleveransen till Danmark se Kancelliets Brevbøger 1561—65, sid. 210 f. och 527, samt d:o 1566—70, sid. 135 f. och 151. Från Danmark kunde svavel vidare utföras till Danzig och Nederländerna; för de erhållna penningarna inköptes i något fall krut.

⁴ I. Andersson, Erik XIV och Lothringen, sid. 49, not 2 (Scandia 1933).

att avstänga Danmark från dess egen huvudmarknad för svavel och samtidigt förse Sverige med denna vara, som var så svåråtkomlig under kriget och på samma gång oundgängligen nödvändig för krigets förande. Är denna förklaring riktig, utgör den isländska planen ett logiskt led i den nya stora offensiven mot Danmark 1567.

Samma dag som det öppna brevet till islänningarna utfärdades, gav Erik befallning att nedlägga svavelbruket vid Dannemora, som icke svarat mot förväntningarna. Det norska företaget blev emellertid icke genomfört. Det första anfallet hejdades och i maj 1567 kom Eriks sinnessjukdom till utbrott. De under vintern utarbetade planerna avskrevos därmed.

ELOF HELLQUIST

AV

ERIK NOREEN

Professor emeritus Elof Hellquist, senior i Vetenskaps-Societeten, vilken han tillhört sedan dess stiftande 1920, avled efter en kort sjukdom den 7 mars 1933. Han skulle den 26 juni ha fyllt 69 år.

Med Hellquist förlorade den nordiska språkforskningen en av sina hängivnaste arbetare. Redan i fjärde bandet av Arkiv för nordisk filologi publicerade han en avhandling med titeln »En kort redogörelse för Bellmans språkbruk» (dat. dec. 1886), och därmed var en vetenskaplig författarbana inledd, som både kvantitativt och kvalitativt är verkligt akttningsbjudande. Som huvudverket kommer säkerligen att stå hans etymologiska ordbok.

Det skulle vara av stort intresse att veta, när tanken att utarbeta en svensk etymologisk ordbok först rann upp i Hellquists hjärna. Det är nämligen en strängt följdriktig utveckling, som ledde den produktive författaren till så många undersökningar, små och stora, på till synes många olikartade områden av det vidsträckta fält han bearbetade, fram till den etymologiska ordboken. Och hans sista stora arbete, »Det svenska ordförrådets ålder och ursprung» (1929—32), är en behandling av samma ämne; han har vänt om kikaren, men han betraktar samma föremål.

Hellquists egentliga vetenskapliga utbildning faller under 1880-talet, en glanstid för den jämförande lingvistik. Han förvärvade sig också en grundlig utbildning på detta område. Att han kände väl till hela den germanska språkgruppen säger sig självt, men även de övriga indoeuropeiska språken lågo inom hans intressesfär. Särskilt förtrogen var han med grekiskan, en förtrogenhet som han gett ett vackert uttryck åt genom sina fina och med rätta högt skattade tolkningar av Hesiodos' Verk och dagar och Theogoni, Kallimachos' Hymner samt Batrachomyomachia (samtliga från åren 1923—26).

I god överensstämmelse med tidsandan behandlade hans gra-

dualavhandling 1891 ett ämne ur ordbildningsläran (»Bidrag till läran om den nordiska nominalbildningen»). Av liknande anläggning är avhandlingen »Om nordiska verb på suffixalt *-k*, *-l*, *-r*, *-s* och *-t* samt av dem bildade nomina» (1898). Senare behandlade han i två avhandlingar den omtvistade frågan om uppkomsten av ord innehållande »mediageminata» (*bb*, *dd*, *gg*). Ordbildningsläran spelar givetvis en stor roll i vetenskapen om ordens härledning; som inledning till den etymologiska ordboken ställde han också en kortfattad, väsentligen deskriptiv svensk ordbildningslära.

Men redan tidigt var Hellquist inne på etymologien i detta ords egentliga bemärkelse. Hans 1893 publicerade »Etymologische Bemerkungen» vittna om stor fyndighet, och arbetet citeras fortfarande. Detsamma gäller den ungefär samtida avhandlingen »Anmärkningar om några nordiska och västgermanska djurnamn».

Som etymolog drog Hellquist nytta av att han vid sidan av sina rent lingvistiska intressen hade ett utpräglat sinne för saken bakom ordet och för kulturens växlingar, sådana de avspeglas i orden. Belysande för hans kärlek till kulturhistorisk filologi är ett arbete, som eljest skenbart står något avsidet och för sig i Hellquists rika produktion, »Studier i 1600-talets svenska» (1902). Det bär den anspråkslösa men riktiga undertiteln »anteckningar». Den första, icke minst värdefulla avdelningen är betitlad »Strödda språkliga anteckningar till 1600-talets kulturhistoria.» Man finner här redogörelser för uttryck rörande mat och dryck, galanteri och frieri, anständighet och sedlighet, för öknamn och skymf-ord, svordomar o. s. v. Om bokens tillkomst meddelar Hellquist i inledningen, att han »på lediga stunder» roat sig med läsning av 1600-talets svenska dramatiska litteratur, varvid han icke kunnat »undgå att märka, hvilka rika skatter den gömmer för såväl kulturhistorikern som språkmannen». — I en rad av ofta allmänfattligt skrivna uppsatser har han senare behandlat frågor av samtidigt språkligt och kulturhistoriskt intresse: »Politiska och publicistiska slagord» (1909), »Ur våra sällskapstitlars historia» (1907), »En grupp svenska dryckestermer» (1914), o. s. v. Icke minst ägnade han lånorden i svenskan uppmärksamhet (t. ex. »Bidrag till våra lånords historia», 1911); dessa äro ju påtagliga vittnesbörd om våra förbindelser med andra kulturfolk och ha som sådana sitt kanske största intresse. En samling populära uppsat-

ser av etymologiskt och ordhistoriskt innehåll utgav Hellquist 1918 under titeln »Om namn och titlar, slagord och svordomar».

Inte för inte ingår här »namn» i titeln. Vid denna tid hade han bakom sig en lång rad av avhandlingar och skrifter, delvis av banbrytande karaktär, om den viktiga del av vårt ordförråd, som egennamnen utgöra. Av stort värde särskilt som materialsamling är »Fornsvenska tillnamn» (1912). Men framför allt ägnade han våra ortnamn ett intensivt studium. Hellquist är i själva verket en av grundläggarna av vår nu så blomstrande moderna ortnamnsforskning. Av hans arbeten på detta område må först nämnas den omfångsrika undersökningen (omkring 1,000 sidor) »Studier öfver de svenska sjönamnen» (1903—06), utgörande etymologisk behandling av de syd- och mellansvenska sjönamn, som icke äro sammansatta med *-sjö*, *-tjärn*, *-vattnet* o. d. Arbetet kan icke frikännas från delvis rätt kännbara brister både i metodiskt-principiellt avseende och rörande detaljer, men det är dock ett av de mest betydande verk på ortnamnsforskningens område, som sett dagen i vårt land. En stor och viktig grupp av bynamn upptog Hellquist till undersökning i avhandlingen »Om de svenska ortnamnen på *-inge*, *-unge* och *-unga*» (1904), som rönt ett mycket gynnsamt mottagande och fortfarande med skäl räknas till våra bästa ortnamnsmonografier. En annan bynamnsmonografi är »De svenska ortnamnen på *-by*» (1918), om vilken en kännare som J. Sahlgren yttrar: »Hellquists stora språkhistoriska lärdom har i förening med ett sunt och praktiskt omdöme samt ett gott sinne för allmogens psykologi gjort detta arbete till en verklig liten mönsteravhandling».

När Hellquists »Svensk etymologisk ordbok» 1922 förelåg färdig, kunde man med skäl använda den gamla frasen att den fyllde »ett länge känt behov». Ett motsvarande arbete hade i Sverige icke utgivits sedan Johan Ihres berömda »Glossarium suo-gothicum» 1769, ty Fredrik Tamms utmärkta etymologiska ordbok avbröts år 1905 med ordet *karsk* genom författarens alltför tidiga död. För dansk-norskan förelåg ett förträffligt etymologiskt lexikon i Falk-Torps bekanta arbete, som säkert varit Hellquist till god hjälp och med vilket Hellquists bok företer en bestämd likhet bl. a. genom den stora uppmärksamhet som ägnas »stående fraser» av typen »lägga någon något till last», »en knapp i västen» o. d.

Men ordboken bär i hög grad prägeln av sin upphovsman. Det kulturhistoriska intresset är framträdande, och en av Hellquists personliga inställning betingad olikhet gentemot så vitt jag vet alla andra etymologiska ordboksverk är, att stora mängder av egenamn upptagits. Alla vanligare förnamn tolkas, vidare en mängd familjenamn av allmänmänskligt eller språkligt intresse (såsom *Tegnér, Wallenberg, Swartling, Nicander, Cavallin, Nordenskiöld, Lewenhaupt, Geijer, Leffler* o. s. v.) men framför allt ett stort förråd av svenska ortnamn av sakligt och etymologiskt intresse. Lånorden ha rönt mycket större beaktande än t. ex. hos Tamm. På denna punkt utvidgades för övrigt planen under arbetets tryckning: de första häftena innehöllo vida mindre av franska och klassiska lånord, ett förhållande som avspeglas däri att bokstäverna P—Ö taga ungefär lika stort utrymme som A—O. Eljest brukar mitten i det svenska alfabetet vara bokstaven L. Denna utvidgning av planen sammanhängde med den välförtjänta men likväl kanske överraskande framgång, som boken uppnådde hos den läsande allmänheten. Efter något mer än tio år är det 1,283 sidor starka verket nu i det närmaste slutsålt.

Hellquists ordbok är utan tvivel värd att nämnas bland de bästa arbetena i sin art i världslitteraturen. Fackmannen har — naturligtvis — ofta anledning att öva kritik mot de givna utredningarna, men han har också anledning att på varje sida beundra författarens lärdom, hans lugna kritik och sunda förstånd.

Ännu i många år skall den etymologiska ordboken vara ett outhärligt hjälpmedel för vetenskapsmannen såväl som för den bildningssökande lekmannen. I många år ännu skall det på frågor rörande ett svenskt ords ursprung svaras kort och gott: Se efter i Hellquist! Och när verket efter decenniens förlopp genom vetenskapens framsteg står där ohjälpligen föråldrat, skall det dock behålla sitt historiska värde såsom en sammanfattning av vår tids vetande på ett viktigt område, och kanske skall det då sägas om »Hellquist» som man i våra dagar sagt om dess stora föregångare, *Ihres Glossarium: Verket*, »nu i stort sett föråldrat, bibehåller ett betydande intresse genom förf:s klara och nyktra omdöme och mångsidiga vetande. Det rådfrågas alltjämt med fördel av vår tids etymologiska forskare.»

PER SÖRENSSON

IN MEMORIAM

AV

STEN BONNESEN

På fredagsaftonen den 22 september spred sig den dystra underrettelsen, att lektorn vid högre allmänna läroverket i Lund filosofie doktorn Per Kristian Sörensson gått ur tiden, och sällan har ett dödsbud varit mera ägnat att i vida kretsar väcka sorg och förstämning. I sin mannaålders fulla kraft, mitt under utövandet av en omfattande och gagnrik verksamhet som vetenskapsman och lärare rycktes den levnadsglade och kärnfriske mannen plötsligt och oväntat bort, bort från hustru och barn, vänner, kolleger och lärjungar, bort från ofullbordade värv och väntande arbetsuppgifter.

Född den 18 november 1885 i Frillestad, där fadern var kyrkoherde och kontraktsprost, växte Per Sörensson upp i ett gammalt skänkt prästhem med höga kulturtraditioner, oskrymtad gudsfruktan och gammaldags sedestränghet. Goda och bestämmande voro de intryck han där mottog. Efter undervisning i hemorten sändes han på hösten 1897 till läroverket i Hälsingborg, där han med sitt goda läshuvud, sin starka ambition och sin ärliga framåtvilja snart utvecklade sig till ett »skolljus» av första rang. Också var det efter en synnerligen väl vitsordad mogenhetsexamen, som han 1902 dimitterades till universitetet i Lund. Inskriven där vid början av höstterminen, ägnade han sig med iver åt studierna, var efter sex terminer filosofie kandidat, avlade i mars 1909 filosofie licentiatexamen, disputerade redan i maj s. å. för graden och promoverades strax därpå — ännu ej 24 år gammal — till filosofie doktor. I juni 1909 förordnades han till docent i historia vid Lunds universitet, och nära ett decennium verkade han där. Dugande, nitisk och redlig, tillvann han sig aktning och förtroende. Vårterminerna 1910—1915 fick han — under Sam Clasons till följd av riksdagsmannauppdrag regelbundet återkommande tjänstledighet — uppehålla den med ena historieprofessuren förenade undervisningsskyldigheten, stundom även examinationsskyldigheten, och i oktober—december 1917 förestod han det då lediga professorsämbetet i historia.

Ehuru på sitt sätt meriterande verkade de täta professorsvikariatet — åtminstone efter Sörenssons egen mening — störande och hämmande på hans produktion och bidrogo därigenom till att försämra hans utsikter på den akademiska banan. Såsom sökande till 1916 och 1922 ledigförklarade professorsämbeten i Lund blev han dock av både sakkunniga och fakultet enhälligt kompetentförklarad.

Sörensson, som under tvenne kortare perioder (1905 och 1908) tjänstgjort såsom vikarierande lektor vid läroverket i Hälsingborg och 1913—1919 — alltså samtidigt med docentförordnandet — varit lärare vid Lunds privata elementarskola, hyste alltsedan 1915, då hans sedan 1909 innehavda docentstipendium utgick, planer på att definitivt övergå till läroverken, och vårterminen 1919 genomgick han för detta ändamål det föreskrivna provåret. Redan innan det avslutats, öppnade sig emellertid en annan, som han då trodde, mera lovande bana för honom. Såsom sökande till den efter T. J. Petrellis avgång 1918 lediga krigsarkivariefattningen vid generalstaben uppfördes han i första förslagsrummet och utnämndes den 29 april 1919. Genom sina akademiska meriter, ett par års tjänstgöring såsom e. o. amanuens vid landsarkivet i Lund, krigshistoriskt författarskap och vissa under världskriget vunna praktiska erfarenheter ansågs han särskilt väl kvalificerad för tjänsten. Också nedlade han under de två år, han innehade den, ett stort och värdefullt arbete. Bl. a. biträdde han vid slutredigeringen av del VIII av det stora generalstabsverket »Sveriges krig 1808—1809» och vid förarbetena till del IX, gjorde förundersökningar och samlingar till en sammanfattande framställning av våra krig under förra hälften av 1600-talet, ledde det omfattande och besvärliga arbetet med att efter moderna principer ordna och registrera de äldre regementsarkiven o. s. v. År 1920 företog han i offentligt uppdrag en resa till Riga för att taga närmare kännedom om de där förvarade Schirrenska samlingarna och undersöka möjligheterna för deras utlåning till Sverige samt för att i därvarande arkiv och bibliotek efterforska och förteckna handlingar rörande det stora nordiska krigets historia. Efterforskningarna utsträcktes f. ö. till det finska statsarkivet i Helsingfors.

Inkarnerad skåning, som han var, längtade Sörensson dock alltid tillbaka till den skånska fädernebygden. Genom börd, läggning och

tänkesätt såväl som genom släkt- och vänskapsband kände han sig oupplösligt knuten till denna. Detta i förening med andra förhållanden föranledde hans beslut att söka ett vid läroverket i Ystad ledigt lektorat i modersmålet och historia. Utnämnd den 22 juni 1921, tillträdde han vid höstterminens början. Under en femårig lärarverksamhet i Ystad gjorde han sig aktad och avhållen inom skola och samhälle, hedrades med flera förtroendeuppdrag och var ej minst inom stadens livaktiga fornminnesförening högt uppburen.

Under Ystadsperioden kom Sörensson ofta till Lund för att idka studier i bibliotek och arkiv, bevista Historiska föreningens sammanträden eller avlägga alltid kärkomna besök hos anhöriga och vänner. Många och starka band förenade honom med den gamla universitetsstaden, och i dess hägn kände han sig lycklig. Det var därför helt naturligt, att han med glädje och tacksamhet skulle gripa det tillfälle att återbördas dit, som i början av 1926 yppade sig. Den 12 mars utnämndes han till lektor i historia och modermålet vid högre allmänna läroverket där och flyttade på sommaren till Lund. Det vid utnämningen fästa villkoret, att han under vissa förhållanden skulle vika platsen för en annan och »träda i tjänstgöring vid det läroverk, Kungl. Maj:t bestämmer». oroade honom visserligen en del, men då det nämnda förbehållet ej tycktes skola få någon praktisk betydelse, slog han sig så småningom till ro. Ett nytt skede i hans liv hade inträtt, ett skede, som torde kunna betecknas som det relativt lyckligaste i hans levnad. Det är detta, som nu plötsligt och brutalt avbrutits av en mänskligt sett förtidig död.

*

Per Sörensson var utan tvivel en av de mest framstående bland våra yngre historiker, och särskilt på den karolinska forskningens fält äro hans insatser både talrika och betydande. Om hans vetenskapliga gärning också blivit till fulla uppskattad, skall icke här diskuteras. Bevis på aktning och erkännande ha i varje fall icke saknats. Ett sådant var det redan 1911 vunna ledamotskapet av Kungl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia. Ett sådant var också invalet i Vetenskaps-Societeten i Lund 1931.

En lärjunge av Arthur Stille, började Sörensson redan kort efter

avlagd kandidatexamen ägna sig åt studiet av Karl XII:s historia. I begynnelsen var det de inre förhållandena, som intresserade honom mest, och från våren 1907 föreligger en liten, tyvärr otryckt, undersökning rörande »Ödeshemmanen i Skåne under Karl XII:s regering». I all sin anspråkslöshet är den en kraftig och välgrundad gensaga mot de vanliga, ovederhäftiga svartmålningarna. Då den skrevs, hade emellertid Sörenssons sedermera så starkt framträdande håg för den diplomatiska historien redan vaknat, och efter en på sommaren s. å. företagen studieresa till Paris och London påbörjades det stora verket om »Sverige och Frankrike 1715—1718». Dess tre med många års mellanrum utkomna delar ge oss icke blott en värdefull, delvis förträfflig utredning av ett synnerligen invecklat ämne, utan även en god bild av författarens egen utveckling som historiker och vetenskaplig skriftställare. Första delen, utgiven såsom gradualavhandling 1909 och behandlande tiden fram till början av 1717, skulle kunna karakteriseras som ett ungdomsarbete med ett sådants brister och förtjänster. Med den första kärlekens glöd kastar sig den unge skribenten huvudstupa in på ett område, som han ännu icke förmår överblicka, långt mindre behärska. Omedveten om dess ofantliga vidd, dess urskogsartade oländighet och de faror och försåt, som lura vid varje steg, går han med oerfarenhetens segervisshet till storms på problemen. Men just detta är ungdomens styrka, och för det karolinska gosselynnets morgonfriska attacker falla stundom positioner, som grånad vishet måst skona.

År 1916 utgavs verkets andra del; den visade sig i alla avseenden överlägsen sin föregångare. Det är icke längre en ungdomlig debutant utan en mogen och välskolad vetenskapsman, som nu efter sju års utveckling träder oss till mötes. Det arkivaliska underlaget är bredare och bättre sovat, bearbetningen grundligare och vittnande om en högt uppdriven teknik, framställningen fylligare och mera behärskad. Väl gives det svagheter i kompositionen, en viss ojämnhet och bristande överskådlighet, men detta är delvis en följd av källmaterialets beskaffenhet, dess ständiga växling mellan överflödande rikedom och ytterlig torftighet, delvis också av ämnets egen natur och den växande insikten därom. Författaren har fått blick för uppgiftens kolossala dimensioner, insett, att han icke står på ett måttligt och skarpt limiterat arbetsfält utan mitt i en

vidsträckt terräng, som utan egentliga gränser glider över i oändliga vidder. I känslan av sin maktlöshet inför det oändlighetsperspektiv, som öppnar sig för honom, djupt medveten om att ej kunna få allt med, vad till ämnets belysning skulle kunna tjäna, och på samma gång ängslig att förbigå något av större vikt, slår han halvt nödtvunget in på exkursernas farliga väg, förlorar sig lätt i detaljer och utvikningar och förirrar sig stundom långt ut i periferien. Framryckningen på bred front upplöser sig i strövtåg, ibland så vidsträckta att förbindelselinjerna tappas bort.

Med den 1921 utkomna tredje delen, omfattande tiden från slutet av 1717 till Karl XII:s död, når Sörensson höjden av sin utveckling. Det rika källmaterialet, hämtat ur svenska, franska, tyska och spanska arkiv, är framdraget, ordnat och utnyttjat efter bestämt system och med den tränade arkivforskarens osvikliga säkerhet. Tekniken är fulländad, framställningen klar och logisk. Efter år av trägna och mödosamma studier har författaren vunnit en djupare och riktigare uppfattning av sitt ämne, behärskar det på ett med hänsyn till de enorma svårigheterna beundransvärt sätt och höjer sig både därigenom och genom själva sättet för dess behandling högt över genomsnittshistorikern. Vål griper han ännu någon gång och måhända för ofta ut över dess egentliga ram och rör sig i relativt periferiska banor, men det sker efter noga genomtänkt plan och i orubbligt fasthållet syfte att såmedelst belysa någon mera central fråga eller ställa någon viktig specialföreteelse mot dess allmänpolitiska bakgrund.

Det har sagts, att Sörenssons huvudarbete icke utgör någon fullständig och definitiv lösning av den givna uppgiften, och det skall gärna medgivas, men en sådan lösning är på forskningens nuvarande ståndpunkt helt enkelt omöjlig, och i betraktande därav måste redan de vunna resultaten betecknas såsom synnerligen vackra. För det rika innehållet i detta trots antydde svagheter högst förtjänstfulla verk kan givetvis icke här redogöras. Må det vara nog sagt, att det i hög grad och kanske mera än något annat hittills utkommet arbete bidragit till att belysa Sveriges invecklade utrikespolitik under Karl XII:s senare regeringsår, klargöra dess samband med det allmäneuropeiska läget och uppvisa dess betingelser i detta. Oumbärligt för forskningen och uppmärksam-

mat långt utöver Sveriges gränser, har det ensamt för sig säkrat sin mästare ett aktat namn inom historieskrivningen.

Under det mångåriga arbetet med »Sverige och Frankrike» företog Sörensson många och täta studieresor till arkiv och bibliotek i utlandet. På sommaren 1907 var han som nämnts i Paris och London, 1908 i Haag och Paris, 1911 i Berlin, Marburg och Schwezin, 1912 i Krakau och Lemberg, 1914 (med riksstatens större resestipendium) i Simancas, Madrid och Wien, 1915 åter i Wien, 1916 i Wien och Dresden, 1921 i München och Wien. Det rika material, han under dessa resor insamlade, har, i den mån det ej kommit till användning i huvudverket, givit stoff till några mindre uppsatser, av vilka »Goertz och sachsarna i september 1717» (tryckt i Karolinska förbundets årsbok 1922) torde vara den mest betydande. Enstaka aktstycken och utdrag av sådana ha också med längre eller kortare kommentarer publicerats i facktidskrifter. En större avhandling om den kejsrerliga politiken 1715—1719 kunde däremot den samvetsgranne historikern först efter nya forskningsfärder och grundliga specialstudier förmå sig att låta trycka. Den publicerades 1926—29 i Karolinska förbundets årsbok under titeln: »Kejsaren, Sverige och de nordiska allierade från Karl XII:s hemkomst från Turkiet till alliansen i Wien 1719». Den nära 300 sidor starka avhandlingen utgör ett viktigt komplement till Sörenssons huvudverk och har stort värde redan därigenom, att den delvis rör sig om förut okända förhållanden. Skarpt och klart belyser den Wienerhovets nordiska politik under det ifrågavarande skedet, kejsarens mindre av rikskonstitutionella omsorger än av österrikisk-habsburgska separatintressen dikterade strävan att återställa lugnet i Nordeuropa och framför allt i Tyskland, hans fruktlösa försök att i tävlan med Frankrike tillrycka sig medlarskapet mellan de stridande och få en allmän fredskongress under kejsrerlig egid till stånd, hans av den syd- och sydosteuropiska situationen starkt påverkade hållning, särskilt mot England och Ryssland, det allt mera framträdande motsatsförhållandet mellan honom och tsaren o. s. v. Arbetets viktigaste och även kvalitativt starkaste parti är den intressanta framställningen av Wieneralliansens (av 1719) förhistoria, varigenom dess politiska förutsättningar, natur och innebörd komma i klarare ljus.

Till Sörenssons insatser på Karl XII:s forskningsens område tor-

de även den ståtliga biografien över generalfälttygmästaren Hugo Hamilton kunna räknas. Utarbetad på uppdrag av Hamiltonska släktföreningen och utgiven 1915, ger den i lättläst, stundom elegant form en utförlig och vederhäftig skildring av den gamle karolinens levnadsöden och på samma gång ett stycke tidshistoria, tecknat med kännarens säkra hand. Med de båda sista kapitlen skjuter den in över frihetstidens gräns.

Redan 1917 ansågs Per Sörensson för vår främste auktoritet i fråga om den svenska utrikespolitiken 1715—18, och det var därför helt naturligt, att behandlingen av detta ämne i den för följande år planerade och då även utkomna minnesskriften »Karl XII. Till 200-årsdagen av hans död» skulle anförtros åt honom. Följden blev en välgjord och synnerligen instruktiv sammanfattning av forskningens dittills uppnådda resultat, ej minst författarens egna. Till samma minnesskrift har han även lämnat ett annat värdefullt bidrag, nämligen en längre redogörelse för de karolinska krigsfångarnas öden, en i all sin nyktra saklighet och kanske just genom den obeskrivligt fängslande och gripande skildring. Som rimligt är, rör den sig huvudsakligen om fångarna i Ryssland, och till belysningen av deras historia har Sörensson också på annat sätt bidragit, dels genom specialundersökningar, dels genom utgivandet av handlingar, i främsta rummet Carl Pipers och C. G. Rehn-schiölds koncept till utgående skrivelser under deras ryska fångenskap (Historiska Handlingar XXI: 2, 1911). Särskilt givande är en större uppsats om »De karolinska krigsfångarnas hemfärd från Ryssland», tryckt i Karolinska förbundets årsbok 1923.

Ehuru företrädesvis knutna till Karl XII:stiden, sträckte sig Sörenssons intresse och forskningar också till andra skeden i vår historia, och även utanför sitt egentliga speciale har han gjort många betydande insatser. I den 1916 publicerade artikeln »Friskyttarna (Snapphanarna) under skånska kriget (1676—1679), deras organisation och militära betydelse» (Karolinska förbundets årsbok) har han på grundval av delvis förut okänt material, mestadels i danska riksarkivet, för första gången klargjort snapphanarnas verkliga karaktär av militärt organiserade, i den danska krigsmakten inordnade och med den danska invasionsstyrkan planmässigt samarbetande friskaror, alltså irreguljära trupper och ej, som man dittills trott, tillfälligt hopprafsade och löst hopfogade rövarband.

Av än större betydelse äro avhandlingen om »Adelns rusttjänst och adelsfanans organisation 1521—1680» (Hist. tidskr. 1922) och dess fortsättning: »Adelsfanans rusttjänst och adelsfanans organisation efter 1680» (sammastädes 1924). Vilande på omfattande och grundliga forskningar, giva de tillsammans ej blott en ypperlig översikt av rusttjänstväsandets utveckling från nya tidens begynnelse till institutionens upplösning i början av 1800-talet, utan även en god inblick i adelns allmänna ekonomiska, sociala och politiska villkor under olika perioder. Dessa båda arbeten, som ju egentligen blott äro ett, utgöra utan tvivel Sörenssons värdefullaste bidrag till den inre historien, och själv betraktade han dem ej utan skäl som sitt bästa verk.

Alltsedan ungdomen hade Sörensson hyst ett livligt intresse för krigshistoria, och sedan han under upprepade besök vid de österrikisk-ungerska fronterna 1915—1917 själv fått se kriget på nära håll, flammade detta intresse högre än någonsin. Det var därför naturligt, att ett för varje krigshistoriker så lockande ämne som trettioåriga kriget också på honom skulle utöva sin dragningskraft. Redan under krigsarkivarietiden i Stockholm började han studera det, och sedan han 1926 kommit till ro i Lund, bedrevs detta studium med växande iver, ja, under de tre sista åren lade det tidtals helt beslag på honom. På våren 1930 offentliggjorde han i tidskriften Scandia »Fältherrar, härorganisation och krigsföring under trettioåriga krigets senare skede», en om sakkunskap och ej ringa skarpblick vittnande orientering. I det samma år utgivna åttonde bandet av Norstedts världshistoria har han såsom författare till partiet »Den enväldiga furstemaktens uppkomst» lämnat en sammanhängande, på nya synpunkter och uppslag rik framställning av trettioåriga krigets historia, och året därpå utkom (på Militärlitteraturföreningens förlag) hans förnämsta rent krigshistoriska arbete: »Krisen vid de svenska arméerna i Tyskland efter Banérs död (maj—november 1641)». Inom en nödtvunget trång ram skildrar han här på ett i stort sett mönstergillt sätt ett för Sverige högst kritiskt men det oaktat föga genomforskat skede i den stora fejdens historia. Efter en inledande redogörelse för härväsendet på den tiden och en utmärkt översikt av det politiska och militära läget på våren 1641 följer en kortfattad men mycket givande framställning av operationerna under sommaren och

hösten s. å. med en däri ingående granskning av slaget vid Wolfenbüttel, och slutligen kommer Sörensson till huvudsaken, stämningen inom den herrelösa hären, det växande missnöjet, som mest berodde på utebliven sold, de tyska legotruppernas planer på övergång i dansk, lüneburgsk eller kejserlig tjänst, deras äventyrliga men enligt författaren ingalunda hopplösa projekt att bringa hela den svenska fältarmén i kejsarens händer och deras med fiendens överbefäl förda förhandlingar därom. Att dessa ej ledde till något resultat berodde enligt Sörenssons säkert riktiga förmodan huvudsakligen på att Wienerhovet ej i tid kunde anskaffa medel till den gottgörelse, som överlöparofficerarna fordrade för sina genom övergången förlorade förmåner. Av liknande skäl kom det ej heller »till affär» med andra spekulanter, och tack vare franska subsidier lyckades Sverige snart åter säkra sig legofolkets köpbara trohet.

År 1932 publicerades (i *Historische Vierteljahrschrift*) en av Sörensson författad artikel, »Das Kriegswesen während der letzten Periode des Dreissigjährigen Krieges», i huvudsak utgörande en för tysk publik avsedd sammanfattning av förut på svenska offentliggjorda forskningsresultat, och i november samma år utkom (i *Scandia*) hans sista vetenskapliga arbete, »Ekonomi och krigföring under Gustav II Adolfs tyska fälttåg 1630—1632». Gentemot den tämligen skarpa kritik, som kort förut riktats mot Gustav Adolfs militära dispositioner hävdar författaren med full rätt, att dessa givetvis ej få mätas med nutidsmått och över huvud icke kunna rättvist bedömas utan grundlig kännedom både om den dåtida krigföringens egenart och om de faktorer, som påverkat den kunglige fältherrens handlingssätt. En sådan alltför mycket förbisedd faktor är den svåra penningbrist, man ständigt hade att kämpa med, och även om denna till följd av konungens så att säga »personliga kredit» långtifrån alltid och ej ens i regeln varit bestämmande, så har den dock, som Sörensson grundligt och övertygande visar, stundom haft stor, ja, rent av utslagsgivande betydelse. En inre svaghet i Sveriges utåt så lysande maktställning, nödtorftigt dold under Gustav Adolfs lagrar, träder den efter hans död i öppen dag — och så kommer katastrofen.

Till Sörenssons omfångsrika produktion höra utom de nämnda skrifterna en del innehållsrika och tungt vägande recensioner, några

intressanta och välformade levnadsteckningar i Biografiskt lexikon samt en mängd större och smärre artiklar i uppslagsböcker, tidskrifter och tidningar, men vid allt detta, om än i sitt slag värdefullt, kunna vi tyvärr ej dröja. Redan den lämnade översikten över hans viktigare arbeten torde i all sin ofullkomlighet ha någorlunda klargjort hans betydelse för svensk historieforskning och därmed även, vilken svår förlust som denna genom hans frånfälle lidit. Svår och smärtsam är också förlusten för oss, hans vänner inom Vetenskaps-Societeten, och för hela vårt samfund. En rik och stark personlighet, en framstående vetenskapsman, en trofast och hjälpsam vän ha vi mist. En fin och god människa har gått bort. I stilla vörndnad dröja vi inför hans ljusa minne.

VETENSKAPS-SOCIETETEN I LUND.

Beskyddare och Præses illustris.

H. K. H. KRONPRINSEN.

Bortgångna hedersledamöter.

MONTELIUS, GUSTAF OSCAR AUGUSTIN, riksantikvarie, f. $\frac{9}{9}$ 1843,
† $\frac{4}{11}$ 1921.

THOMSEN, VILHELM LUDVIG PETER, professor, f. $\frac{25}{1}$ 1842, † $\frac{13}{5}$ 1927.

TEGNÉR, ESAIAS HENRIK WILHELM, professor, f. $\frac{13}{1}$ 1843, † $\frac{21}{11}$
1928.

v. WILAMOWITZ-MOELLENDORFF, ULRICH, excellens, professor, f. $\frac{22}{12}$
1848, † $\frac{25}{9}$ 1931.

Hedersledamöter.

EVANS, ARTHUR JOHN, professor, Oxford, f. $\frac{8}{7}$ 51, 21.

KOCK, KARL AXEL LICHNOWSKY, professor, Lund, f. $\frac{2}{3}$ 51, 24.

MÜLLER, SOPHUS, f. d. museumsdirektör, Köpenhamn, f. $\frac{24}{5}$ 46, 25.

MEILLET, PAUL JULES ANTOINE, professor, Rue de Verneuil 24,
Paris VIIe, f. $\frac{11}{11}$ 66, 25.

Styrelse.

Præses: EINAR LÖFSTEDT (1932).

V. præses: C. W. v. SYDOW (1931).

Sekreterare: STURE BOLIN (1932).

Bibliotekarie: SIGURD AGRELL (1930).

Skattmästare: NILS LUNDAHL (1930).

Medlemmar: HENRIETTE COYET (1932), WILHELM WESTRUP (1930),

ALF NYMAN (1931), ALBERT SAHLIN (1931).

Suppleanter: STEN BONNESEN (1931), SVEN WICKSELL (1930), GUNNAR
ASPELIN (1932).

Valnämnd.

Ordförande: Soc:s Præses.

Medlemmar: ALBERT SAHLIN (1932), C. W. v. SYDOW (1932), SIGURD
AGRELL (1931), STEN BONNESEN (1931).

Suppleanter: GOTTFRID CARLSSON (1931), GUNNAR ASPELIN (1932).

Granskningsnämnd.

Ordförande: Soc:s Sekreterare.

Medlemmar: EINAR LÖFSTEDT (1932), ERIK NOREEN (1931), GUNNAR
ASPELIN (1932), STEN BONNESEN (1931).

Bortgångna stiftande ledamöter.

v. HALLWYL, WALTER, greve, f. $^{26}/_1$ 1839, † $^{27}/_2$ 1921.

EDSTRAND, REINHOLD THEODOR WERNER, direktör, f. $^{15}/_6$ 1882,
† $^{25}/_{11}$ 1923.

SWARTZ, CARL JOHAN GUSTAF, universitetskansler, f. $^5/_6$ 1858, † $^6/_{11}$
1926.

PETRÉN, KARL ANDERS, professor, f. $^2/_{12}$ 1868, † $^{16}/_{10}$ 1927.

WACHTMEISTER, AXEL WILHELM, greve, kammarherre, f. $^{16}/_7$ 1869,
† $^{24}/_8$ 1929.

ENGESTRÖM, MAX EMIL LEOPOLD, konsul, f. $^{15}/_{11}$ 1867, † $^{25}/_3$ 1930.

v. GEIJER, FREDRIK WILHELM GUSTAF, ryttmästare, godsägare, f. $^8/_2$
1865, † $^{16}/_5$ 1930.

v. HALLWYL, ANNA FRIDRIKA WILHELMINA, f. KEMPE, grevinna,
f. $^1/_{10}$ 1844, † $^{27}/_7$ 1930.

HAFNER, JOHAN, stadsläkare, f. $^6/_9$ 1876, † $^{14}/_4$ 1931.

Stiftande ledamöter.

BERGER, SVANTE EDVIN LARSSON, direktör, Halmstad, f. $^{13}/_5$ 71, 20.

COYET, HILDA ELEONORE HENRIETTE DOROTÉE AMELIE, f. friherrinna
CEDERSTRÖM, Torup, Bara, f. $^{16}/_3$ 59, 20.

SAHLIN, JOHAN ALBERT, fabriksägare, Eslöv, f. $^7/_9$ 68, 20.

v. SCHMITERLÖW, ADELHEID, fröken, Tagel, Smålands Rydaholm,
f. $^{15}/_8$ 75, 20.

SWARTZ, PEHR JOHAN JACOB, direktör, Norrköping, f. $^{21}/_{10}$ 60, 20.

WESTRUP, JOHAN WILHELM MAGNUS, v. konsul, Rydsgård, f. $^{13}/_5$ 62, 20.

- LUNDAHL, NILS, fil. dr., Lund, f. $^{23/5}$ 58, 21.
JACOBSEN, HELGE, direktör, Ny Carlsberg Glyptotek, Köpenhamn,
f. $^{24/12}$ 82, 21.
SAHLIN, CARL ANDREAS, fil. dr., Djursholm, f. $^{15/12}$ 61, 21.
EDSTRAND, KARIN THEKLA ELEONORA, fröken, Malmö, f. $^{3/7}$ 80, 21.
NORDQVIST, GUNHILD THERESIA ELVIRA, f. EDSTRAND, doktorinna,
Sjöbo, f. $^{23/9}$ 83, 21.
ROOS, AXEL, jur. dr., advokat, Malmö, f. $^{4/3}$ 86, 21.
MONTELIN, ADOLF FREDRIK, apotekare, Lund, f. $^{17/1}$ 71, 23.
DUNKER, HENRY CHRISTIAN LOUIS, fabriksdisponent, Hälsingborg,
f. $^{6/9}$ 70, 25.
WIENS, FINGAL CARL OSCAR HARALD, f. d. kansliråd, godsägare,
Löberöd, f. $^{18/12}$ 80, 28.
GYLLENKROK, NILS JOHAN MALCOLM, friherre, ryttmästare, Björns-
torp, f. $^{15/10}$ 87, 30.
LUNDSTRÖM, MARGIT JOHANNA PALÆMONA CECILIA, f. VON GEIJER,
Vegeholm, f. $^{24/2}$ 1907, 32.
DAHLGREN, STURE HJALMAR THORILD, fil. dr., försäkringsdirektör,
f. $^{25/6}$ 1888, 33.

Seniorer.

- HAMMARSTEDT, NILS EDVARD, f. d. museiintendent, Stockholm, f. $^{3/3}$
61, 20.
LIDÉN, BROR PER EVALD, professor emeritus, Göteborg, f. $^{3/10}$ 62, 20.
MORTENSEN, JOHAN MARTIN, professor, Woodstock Road 18, Bed-
ford Park, W 4, London, f. $^{10/12}$ 64, 20.
SERNANDER, JOHAN RUTGER, professor emeritus, Uppsala, f. $^{2/11}$ 66, 21.
PEDERSEN, HOLGER, professor, Köpenhamn, f. $^{7/4}$ 67, 21.
BROCH, OLAF, professor, Oslo, f. $^{4/8}$ 67, 20.
WIKLUND, KARL BERNHARD, professor emeritus, Uppsala, f. $^{15/3}$ 68, 20.
HAHR, AUGUST, professor, Uppsala, f. $^{21/10}$ 68, 21.
CUNY, ALBERT, professor, Rue Raymond-Lartigne 7, Bordeaux, f.
 $^{16/5}$ 69, 24.
HERRLIN, PER AXEL SAMUEL, professor, Lund, f. $^{30/3}$ 70, 21.
v. FRIESEN, OTTO, professor, Uppsala, f. $^{11/5}$ 70, 20.
RAQUETTE, GUSTAF RICHARD, docent, Lund, f. $^{7/2}$ 71, 25.
MOBERG, CARL AXEL, professor, rector magnificus, Lund, f. $^{15/6}$
72, 20.

- WEIBULL, LAURITZ ULRIK ABSALON, professor, Lund, f. $\frac{2}{4}$ 73, 20.
GRØNBECK, VILHELM, professor, Gjentofte, f. $\frac{14}{6}$ 73, 20.
KOHT, HALVDAN, professor, Lysaker, Norge, f. $\frac{7}{7}$ 73, 22.
SOUTER, ALEXANDER, professor, Aberdeen, f. $\frac{14}{8}$ 73, 27.
WALBERG, FRANS GUSTAF EMANUEL, professor, Lund, f. $\frac{24}{12}$ 73, 27.
ANDERSSON, JOHAN GUNNAR, professor, Stockholm, f. $\frac{3}{7}$ 74, 25.
NILSSON, NILS MARTIN PERSSON, professor, Lund, f. $\frac{12}{7}$ 74, 20.
CHRISTENSEN, ARTHUR, professor, Köpenhamn, f. $\frac{9}{1}$ 75, 27.
FABRICIUS, KNUD, professor, Köpenhamn, f. $\frac{13}{8}$ 75, 25.
HESSSELMAN, BENGT IVAR, professor, Uppsala, f. $\frac{21}{12}$ 75, 25.
POULSEN, FREDERIK, museumsdirektör, Ny Carlsberg Glyptotek, Köpenhamn, f. $\frac{7}{3}$ 76, 21.
OLSON, JOHAN EMIL, professor, Lund, f. $\frac{9}{6}$ 76, 25.
HECHT, HANS, professor, Göttingen, f. $\frac{16}{7}$ 76, 24.
WESTMAN, KARL GUSTAF, professor, Uppsala, f. $\frac{18}{8}$ 76, 20.
HEINERTZ, NILS OTTO, lektor, Stockholm, f. $\frac{5}{11}$ 76, 21.
ARUP, ERIK, professor, Köpenhamn, f. $\frac{22}{11}$ 76, 20.
EKWALL, BROR OSKAR EILERT, professor, Lund, f. $\frac{8}{1}$ 77, 25.
TUNELD, EBBE OSCAR, professor, chef för Svenska Akademiens ord-
boks redaktion, Lund, f. $\frac{7}{4}$ 77, 21.
SHETELIG, HAAKON, professor, Bergen, f. $\frac{25}{6}$ 77, 21.
NILSSON, JOHAN ALBERT, professor, Lund, f. $\frac{12}{9}$ 78, 20.
THEANDER, CARL EJLERT OLOF, lektor, Stockholm, f. $\frac{10}{2}$ 78, 20.
NECKEL, GUSTAV, professor, Bismarekstr. 66, Charlottenburg, f. $\frac{17}{1}$
78, 27.
v. SRBIK, HEINRICH RITTER, professor, Schloss Schönbrunn, Wien,
f. $\frac{10}{11}$ 78, 30.

Arbetande ledamöter.

a. Inländska.

- AGRELL, PER SIGURD, professor, Lund, f. $\frac{16}{1}$ 81, 20.
ARNE, TURE ALGOT J:SON, antikvarie, Statens hist. museum, Stock-
holm, f. $\frac{7}{5}$ 79, 20.
KARITZ, ANDERS, docent, Lund, f. $\frac{28}{2}$ 81, 20.
KJELLIN, TOR HELGE, professor, museiintendent, Karlstad, f. $\frac{24}{4}$
85, 20.

- LAGERROTH, LARS FREDRIK BARTHOLD, professor, Lund, f. $^{10}/_9$ 85, 20.
MÖRNER, AGNES MARIANNE, rektor, Malmö, f. $^4/_1$ 86, 20.
NYMAN, ALF TOR, professor, Lund, f. $^{12}/_3$ 84, 20.
PERSSON, AXEL WALDEMAR, professor, Uppsala, f. $^1/_6$ 88, 20.
SAHLGREN, GUSTAF FREDRIK JÖRAN, professor, Uppsala, f. $^8/_4$ 84, 20.
v. SYDOW, CARL WILHELM, docent, Lund, f. $^{21}/_{12}$ 78, 20.
WEIBULL, CURT HUGO JOHANNES, professor, Göteborg, f. $^{19}/_8$ 87, 20.
ALMQUIST, HELGE KNUT HJALMAR, riksarkivarie, Stockholm, f. $^{17}/_{12}$ 80, 20.
BÖÖK, MARTIN FREDRIK CHRISTOFFERSSON, professor, Lund, f. $^{12}/_5$ 83, 20.
EIDEM, ERLING, ärkebiskop, Uppsala, f. $^{23}/_4$ 80, 20.
KARLGREN, KLAS BERNHARD JOHANNES, professor, rektor, Göteborg, f. $^5/_{10}$ 89, 20.
LINDKVIST, ERIK HARALD, rektor, Hälsingborg, f. $^{14}/_{10}$ 81, 20.
LITHBERG, NILS JACOB MAURITZ, professor, Stockholm, f. $^3/_8$ 83, 20.
LÖFSTEDT, HAIMON EINAR HARALD, professor, Lund, f. $^{15}/_6$ 80, 20.
TUNBERG, SVEN AUGUST DANIEL, professor, rektor, Stockholm, f. $^1/_2$ 82, 20.
LAMM, MARTIN, professor, Stockholm, f. $^{22}/_6$ 80, 20.
ROOSVAL, JOHNNY AUGUST EMANUEL, professor, Alnäs, Stockholm, Dj., f. $^{29}/_8$ 79, 20.
RUDBERG, GUNNAR, professor, Uppsala, f. $^{17}/_{10}$ 80, 20.
LANDQUIST, JOHN, fil. dr., författare, Stockholm, f. $^3/_{12}$ 81, 21.
BONNESEN, STEN, lektor, Vänersborg, f. $^{11}/_{10}$ 86, 22.
SMITH, HELMER, docent, Lund, f. $^{26}/_4$ 82, 23.
NELSON, HELGE MAGNUS OSKAR, professor, Lund, f. $^{15}/_4$ 82, 23.
WERIN, ALGOT GUSTAF, docent, Lund, f. $^{19}/_{10}$ 92, 25.
CARLSSON, OSCAR GOTTFRID HENRIK, professor, Lund, f. $^{18}/_{12}$ 87, 25.
FRÖDIN, JOHN OTTO HENRIK, professor, Uppsala, f. $^{16}/_4$ 79, 25.
CARLQUIST, NILS WILHELM GUNNAR, förste bibliotekarie, Lund, f. $^3/_2$ 89, 25.
LINDQUIST, IVAR ARTUR, docent, Lund, f. $^{31}/_5$ 95, 25.
ANDERBERG, GUSTAF ALFRED RUDOLF, professor, Uppsala, f. $^6/_1$ 92, 26.
CARLSSON, NILS GUNNAR, lektor, Stockholm, f. $^7/_3$ 94, 26.
WICKSELL, SVEN DAG, professor, Lund, f. $^{22}/_{10}$ 90, 27.
BELFRAGE, SIXTEN ESBJÖRN MAURITZ, docent, Åkarp, f. $^{27}/_7$ 83, 27.

- THOMSON, ARTHUR NATANAEL, undervisningsråd, Stockholm, f. $\frac{6}{11}$ 91, 27.
PALMÉR, JOHAN, docent, Lund, f. $\frac{3}{12}$ 83, 28.
KNUTSSON, KNUT PETER, förste bibliotekarie, Stadsbiblioteket, Stockholm, f. $\frac{5}{3}$ 97, 28.
JOSEPHSON, RAGNAR, professor, Lund, f. $\frac{8}{3}$ 91, 29.
ASPELIN, GUNNAR, docent, Lund, f. $\frac{23}{9}$ 98, 29.
BRILIOTH, YNGVE TORGNY, professor, domprost, Lund, f. $\frac{12}{7}$ 91, 30
BOLIN, ANDERS STURE RAGNAR, docent, Lund, f. $\frac{27}{5}$ 1900, 30.
WIFSTRAND, SVEN ALBERT, docent, Lund, f. $\frac{3}{3}$ 01, 30.
TILANDER, ARTUR GUNNAR, docent, Lund, f. 1894, 31.
ANDERSSON, CARL INGVAR, docent, Lund, f. $\frac{19}{3}$ 99, 31.
HARRIE, IVAR OLOV, fil. lic., skriftställare, Landskrona, f. $\frac{18}{3}$ 99, 32.
NORÉEN, ERIK, professor, Lund, f. $\frac{3}{11}$ 90, 32.
THERMÆNIUS, JOHAN EDVARD FREDRIK, docent, Lund, f. $\frac{14}{12}$ 96, 32.

b. Utländska.

- LILJEGREN, STEN BODVAR, professor, Greifswald, f. $\frac{8}{5}$ 85, 20.
LIESTØL, KNUT, professor, Blommenholm, Oslo, f. $\frac{13}{11}$ 81, 20.
MATTHIESSEN, HUGO, museumsinspektör, Nationalmuseum, Köpenhamn, f. $\frac{19}{12}$ 81, 20.
OLSEN, MAGNUS BERNHARD, professor, Oslo, f. $\frac{28}{11}$ 78, 20.
RASMUSSEN, KNUD, dr phil., författare, Hellerup, f. $\frac{7}{6}$ 79, 21.
HARVA, UNO NILS OSCAR, professor, Helsingfors, f. $\frac{31}{8}$ 82, 22.
TUXEN, POUL, professor, Köpenhamn, f. $\frac{8}{12}$ 80, 23.
SCHMEIDLER, BERNHARD, professor, Erlangen, f. $\frac{6}{8}$ 79, 24.
HABERLANDT, ARTHUR, professor, Museum für Volkskunde, Wien, f. $\frac{9}{3}$ 89, 24.
SAURAT, DENIS, professor, London, f. $\frac{21}{3}$ 90, 24.
KONOPCZYNSKI, WLADYSŁAW, professor, Krakov, f. 80, 24.
NÖRLUND, POUL, museumsinspektör, Nationalmuseum, Köpenhamn, f. $\frac{4}{11}$ 88, 24.
MAWER, ALLEN, professor, London, f. $\frac{8}{5}$ 79, 24.
JAEGER, WERNER, professor, Kaiser Wilhelmstr. 11, Berlin-Steglitz, f. $\frac{30}{7}$ 88, 27.
PEDERSEN, JOHANNES, professor, Köpenhamn, f. $\frac{7}{11}$ 83, 27.

- VASMER, MAX, professor, Barstr. 55, Berlin-Wilmersdorf, f. $28/2$ 86, 30.
RUBOW, PAUL VIKTOR, professor, Köpenhamn, f. $9/1$ 96, 30.
ANDERSON, WALTER, professor, Dorpat, medl. 32.
BRANDT, FRITHIOF, professor, Köpenhamn, f. $23/5$ 92, 32.
BULL, FRANCIS, professor, Oslo, f. $4/10$ 87, 32.
MACKENSEN, LUTZ, professor, Riga, f. $15/6$ 1901, 32.

SOCIETETENS VERKSAMHET 1932 OCH 1933.

Till stiftande ledamot har valts fil. d:r THORILD DAHLGREN, Malmö.

Till inländska arbetande ledamöter ha valts professor E. NOREEN, Lund och docent E. THERMÆNIUS, Lund.

Till utländska arbetande ledamöter ha valts: professor W. ANDERSON, Dorpat, professor F. BRANDT, Köpenhamn, professor F. Bull, Oslo, professor L. Mackensen, Riga.

Från utländsk till inländsk arbetande ledamot har överflyttats professor G. Rudberg, Uppsala.

Vid högtidssammanträdet 6 december 1932 talade professor F. BRANDT över ämnet Sören Kierkegaard och don Juan.

Övriga societetens sammanträden ha varit:

23 februari 1933 med föredrag av prof. R. JOSEPHSON om »Konsten och nationalkänslan. Några reflexioner över svenska stilproblem»,

18 mars 1933 med föreläsning av professor J. MAROZEAU om »Les tâches du latiniste d'aujourd'hui»,

5 april 1933 med föredrag av professor H. SHETELIG om »Nordisk Billedkunst i Vikingetiden» och

25 april 1933 med föredrag av professor B. SCHMEIDLER om »Die Bedeutung des späteren Mittelalters für die deutsche und europäische Geschichte».

Av trycket har utgivits:

Årsbok 1933.

Skrifter utgivna av Vetenskaps-Societeten i Lund.

15. IVAR LINDQUIST: Religiösa runtexter. I. Sigtuna-galdern.

16. ALBERT WIFSTRAND: Von Kalimachos zu Nonnos.

SAMMANDRAG
AV VETENSKAPS-SOCIETETENS I LUND RÄKENSKAPER
ÅR 1932.

Balanskonto den 1 januari 1932.

Tillgångar:		Skulder:	
Obligationer	95,462: 30	Grevinnan von Hallwylsfond	10,000: —
Aktier och förlagsbevis	4,000: —	Grundfonden	122,034: 40
I banker innest.		Dispositionsfonden	18,773: 99
(incl. räntor) 50,328: 85		Resestipendiefonden	8,578: 41
I banker innest.			
Resestip.-fond <u>8,578: 41</u>	58,907: 26		
I kassan	<u>1,017: 24</u>		
	Summa kronor 159,386: 80		Summa kronor 159,386: 80

Vinst- och förlustkonto den 31 december 1932.

Inkomster:		Utgifter:	
Årsavgifter	2,000: —	Trycksaker	2,449: —
Räntor på obligationer	4,466: 60	Till U. B. för inköp av papyrussaml.	1,000: —
D:o på aktier och förlagsbevis	265: —	Arvoden och resekostnader	787: 75
D:o å bankmedel <u>2,298: 98</u>	7,030: 58	Porton	51: 65
Redovisning från C. W. K. Glerups förlag	214: 20	Diverse utg.....	374: 23
Räntor på Resestipendiefonden	407: 48	Avskr. på Sv. sockerfabr. A-B. aktier	250: —
Vinst på utlottad obligation	<u>57: 60</u>	Behållning	4,797: 23
	Summa kronor 9,709: 86		Summa kronor 9,709: 86

Balanskonto den 31 december 1932.

Tillgångar:		Skulder:	
Obligationer	100,084: 90	Grevinnan von Hallwylsfond	10,000: —
Aktier och förlagsbevis ...	3,750: —	Grundfonden	124,034: 40
I banker innest.		Dispositionsfonden	21,163: 74
(incl. räntor) ... 50,977: 83		Resestipendiefonden	8,985: 89
D:o d:o Resestipendiefond	<u>8,985: 89</u>		
I kassan	<u>385: 41</u>		
	Summa kronor 164,184: 03		Summa kronor 164,184: 03

Lund den 31 december 1932.

Nils Lundahl.

INVENTARIUM DEN 31 DECEMBER 1932.

Obligationer:

Svenska statens 5 % av 1916—1917 (kurs 99,5 %)	4,975:—	
» » 5 % » 1917	5,000:—	
» » 5 % » 1918	5,000:—	
» » 4,5 % av 1927 (kurs 98,75 %)	4,937:50	
» » 4,5 % » 1930	5,000:—	
» » 4 % » 1931	5,000:—	
Konungariket Sveriges stadshypotekskassas 5 % av 1926 ...	5,000:—	
Stockholms inteckningsgaranti A.-B:s 4 % av 1904 (kurs 84 %)	15,422:40	
Malmö stads 4,5 % av 1922 (kurs 97,5 %)	4,875:—	
Skellefteå stads 5 % av 1926	5,000:—	
Norges komm. banks 5,5 % (kurs 103,75 %)	5,000:—	
A.-B. Bergvik Ala Nya 4,5 % (kurs 99 %)	4,950:—	
Trafik A.-B. Grängesh.-Oxelösund 4 1/2 % 1930 (kurs 100:—)	9,900:—	
Stockholms inteckningsgaranti A.-B:s 4 1/2 % av 1928	10,050:—	
Svenska Bostadskreditkassans 5 % av 1932 (kurs 101 %)	5,050:—	
Svenska bostadskreditkassans 5 % obl. 1932 (kurs 98,5 %)	4,925:—	100,084:90

Aktier och Förlagsbevis:

50 st. aktier i Svenska Sockerfabriks A.-B. à 35:—	1,750 —	
40 » förlagsbevis i A.-B. Svenska Handelsbanken	2,000:—	3,750:—
I banker innestående (incl. räntor)	50,977:83	
I » » Resestipendiefonden	8,985:89	59,963:72
I kassan		385:41
		<u>Summa kronor 164,184:03</u>

Lund den 31 december 1932.

Nils Lundahl.

REVISIONSBERÄTTELSE.

Vid denna dag företagen revision av Vetenskaps-Societetens i Lund räkenskaper för år 1932 hava undertecknade funnit dem i allo noggrant och omsorgsfullt förda, försedda med behöriga verifikationer och samtliga värdehandlingar betryggande förvarade i bankfack, varför det är oss en angenäm plikt tillstyrka full och tacksam ansvarsfrihet åt skattmästaren för den tid revisionen omfattar.

Lund den 26 oktober 1933.

Ingvar Andersson.

Gunnar Carlquist.

INNEHÅLL.

	Sid.
NILS LITHBERG, Att helga torsdagen.....	3
GUNNAR ASPELIN, Den osynliga handen	31
TORSTEN WENNSTRÖM, Fredlösheten	51
ALF NYMAN, Individ, grupp och massa.....	87
INGVAR ANDERSSON, Erik XIV och Island.....	103
ERIK NOREEN, Elof Hellquist	115
STEN BONNESEN, Per Sörensson	121
Vetenskaps-Societeten i Lund	133

1926. SCHMEIDLER, B. Über briefsammlungen des früheren mittelalters in Deutschland und ihre kritische verwertung.
 ELOVSON, H. Samuel Johnson, Goethe och patriotismen under sjuttonhundratalet.
 v. SYDOW, C. W. Föreställningar om födelse i folksagan.
 SAHLGREN, J. De nordiska språkens indelning.
1927. ROTH, E. Den provensalska trubadurpoesiens uppkomst. Gamla och nya teorier.
 NYMAN, A. Frågan om det omedvetna. Systematiskt, logiskt och metodologiskt till ett filosofiskt hjälpbegrepp.
1928. NYMAN, A. Komik och fiktion. Ett försök till en generaliserad teori för det komiskas natur och betingelser.
1929. AGRELL, S. Solbanans stjärnbilder i Eddadiktningens mytvärld.
 GRÖNBECH, V. Heraklit.
 ROTH, E. Ein Lehrsatz der etymologischen Wissenschaft geprüft.
 v. SYDOW, C. W. Die psychologischen Gründe der Manavorstellung.
 WERIN, A. Tegnér och Napoleon.
1930. ASPELIN, G. De protestantiska monarkomakernas politiskt-filosofiska idéer.
 NYMAN, A. Kant — en mystiker? Några marginalanmärkingar.
 RUDBERG, G. Ur Vergilius' tankevärld.
 v. SYDOW, C. W. Den fornegyptiska sagan om de två bröderna. Ett utkast till dess historia och utveckling.
 BOLIN, S. C-varianterna av Mäster Adams text.
1931. BOLIN, S. När avslutade Mäster Adam Gesta Hamburgensis ecclesiae pontificum?
 ROTH, E. Den högtyska dialektforskningen och dess aktuella arbetsuppgifter.
 v. SYDOW, C. W. Wilhelm Mannhardt und sein Briefwechsel mit Gunnar Olof Hyllén-Cavallius.
 THEANDER, C. Zwei Wortsippen im Griechischen.
1932. v. SYDOW, C. W. Märchenforschung und Philologie.
 ROTH, E. Tyskans och engelskans inbördes släktskapsförhållanden.
 BOLIN, S. Svenskväldets fall. Ett förslag.

Förut ha utkommit:

Skrifter utgivna av Vetenskaps-Societeten i Lund:

1. *Herbert Petersson*. Studien über die indogermanische Heteroklasie. Pris 15 kr.
  2. *Alf Nyman*. Kring antinomierna. Pris 5 kr.
  3. *Axel W. Persson*. Staat und Manufaktur im römischen Reiche. Pris 5 kr.
  4. *James Harrington's Oceana*, edited with notes by *S. B. Liljegren*. Pris 10 kr.
  5. *John Frödin*. Siljansområdets fäbodbygd. Pris 8 kr.
  6. *Sigurd Agrell*. Runornas talmystik och dess antika förebild. Pris 6 kr.
  7. *N. Otto Heinertz*. Etymologische Studien zum Althochdeutschen. Pris 5 kr.
  8. *Alf Nyman*. Schema och slutsats. Pris 7 kr.
  9. *Fredrik Lagerroth*. Platons stats- och rättsbegrepp. Pris 3 kr.
  10. *Sigurd Agrell*. Zur Frage nach dem Ursprung der Runennamen. Pris 3 kr.
  11. Stockholms stads tänkebok 1524—1529 av *M:r Olauus Petri Phase*, utg. genom *Ludvig Larsson*, häft. 1—2. Pris kr. 12: 50.
  12. *Gudmundi Olai Thesaurus Adagiorum linguæ septentrionalis antiquæ et modernæ*, utg. med parallellhänvisningar och register av *Gottfrid Kallstenius*. Pris 6 kr.
  13. *Torsten Wennström*. Studier över böter och myntvärden i Västgöotalagarna. Pris kr. 3: 50.
  14. *Heinrich Hoppe*. Beiträge zur Sprache und Kritik Tertullians. Pris 5 kr.
  15. *Ivar Lindquist*. Religiösa runtexter. I. Sigtuna-galdern. Pris kr. 3: 50.
  16. *Albert Wifstrand*. Von Kalimachos zu Nonnos. Pris kr. 7: 50.
- Årsbok 1920. Pris 1: 50 kr.
Årsbok 1921. Pris 2: 50 kr.
Årsbok 1922. Pris 3: 50 kr.
Årsbok 1923. Pris 3: 50 kr.
Årsbok 1924. Pris 4: 50 kr.
Årsbok 1925. Pris 2: 50 kr.
Årsbok 1926. Pris 2: 50 kr.
Årsbok 1927. Pris 2: 50 kr.
Årsbok 1928. Pris 2: 50 kr.
Årsbok 1929. Pris 3: 50 kr.
Årsbok 1930. Pris 3: 50 kr.
Årsbok 1931. Pris 3: 50 kr.
Årsbok 1932. Pris 3: — kr.